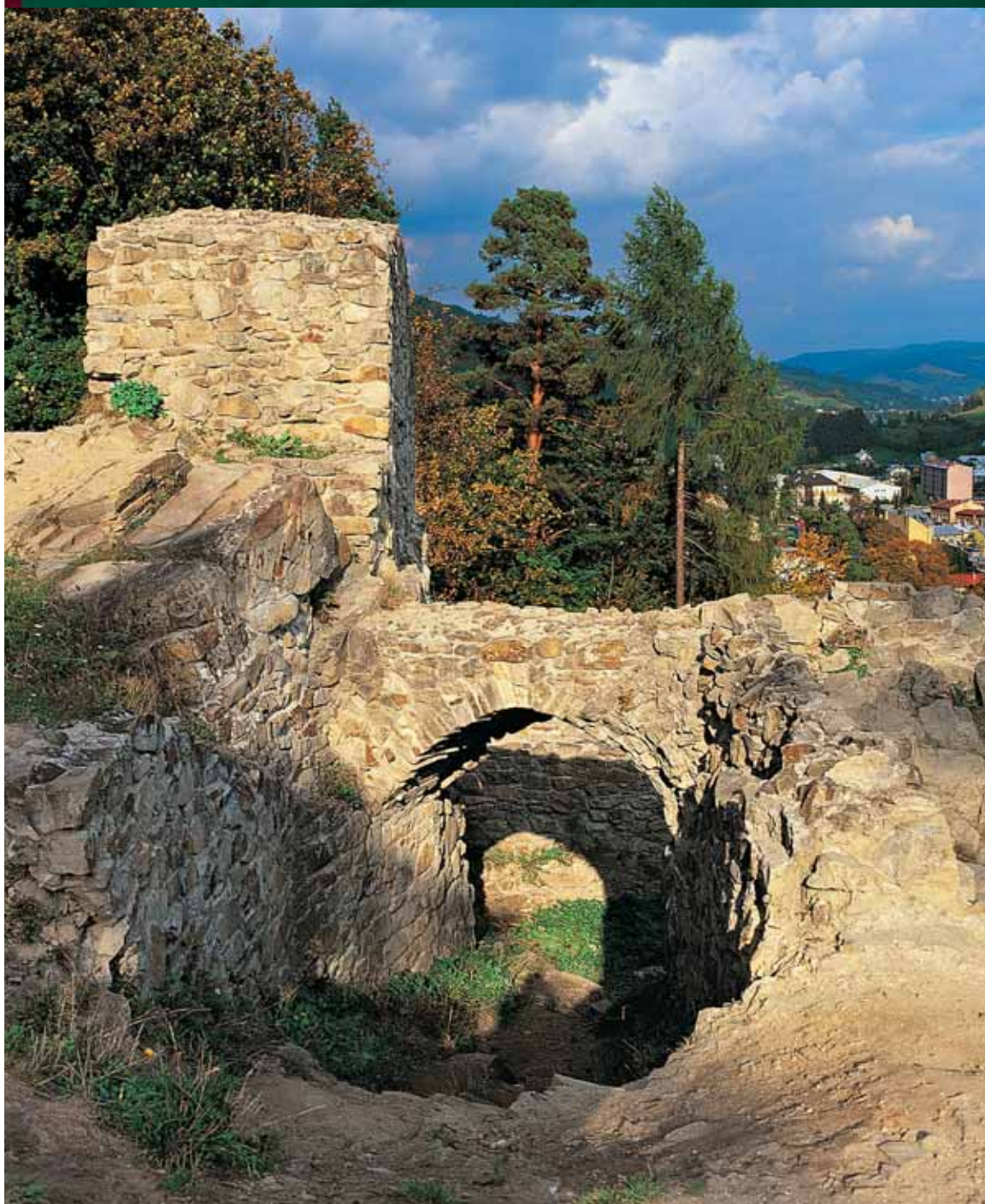

Widziane
z muszyńskiego zamku . . .

Z pohľadu hradu Muszyna . . .
Seen from the Muszyna castle . . .

Widziane z muszyńskiego zamku...

Z pohł'adu hradu Muszyna...

Seen from the Muszyna castle...

Projekt współfinansowany przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz budżetu państwa za pośrednictwem Euroregionu „Tatry” w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007 - 2013

Widziane z muszyńskiego zamku...

Z pohľadu hradu Muszyna...
Seen from the Muszyna castle...

Burmistrz Miasta i Gminy Uzdrowiskowej Muszyna serdecznie dziękuje wszystkim Osobom,
które udostępniły materiały umożliwiające przygotowanie niniejszego wydawnictwa

*Kto traci pamieć, nie wie już nic także o przyszłości.
To co było kiedyś nie powróci.
To co nastąpi, może zapomniane przywrócić.
Dla tego celu trzeba rozpocząć
wyprawę odkrywczą poprzez przestrzeń i czas*
Robert de Jong¹

O malowniczości położenia muszyńskiego zamku i rozciągającego się stamtąd widoku napisano już wiele i nie są to czcze opinie, o czym może przekonać się każdy, komu zechce się wspiąć stromą ścieżką do ruin. Rozległa panorama cieszy oczy, a gdy gęste mgły spowiją okolice i wyciszą odgłosy cywilizacji, wystarczy odrobina wyobraźni i można przenieść się w przeszłość. Zobaczyć wysokie mury obronne wzniesione na nagich skałach Koziejówki, ujrzeć krzątających się na dziedzińcu ludzi, by w końcu przemknąć do części mieszkalnej i podziwiać przepiękne kaflowe piece.

Urokliwość położenia nie jest charakterystyczna tylko dla Muszyny. Można wręcz zaryzykować stwierdzenie, że jest typowa dla większości zamków, zwłaszcza tych wybudowanych w górach. Miejsce na posadowienie średniowiecznych warowni wybierano z rozmysłem. Miało być przede wszystkim trudno dostępne, by zapewnić bezpieczeństwo, ale czy tylko? Posiadanie zamku było sprawą prestiżową, początkowo przynależną tylko władcy. Przywilej

wybudowania grodu, czy później zamku, był zatem niezwykle ceniony. I choć źródła o tym milczą, można podejrzewać, że przy lokalizacji wybierano miejsca wyjątkowe, obdarzone, dla nas już często nieuchwytną, magią.

Niniejsza książka ma przybliżyć czytelnikowi dzieje czterech średniowiecznych zamków – dwóch polskich: Muszyny i Rytra i dwóch położonych na terenie Słowacji: Kamenicy i Plavča. Różni je niemal wszystko poza malowniczym otoczeniem – przynależność polityczna, prawo własności, wielkość, rozplanowanie. Połączył je transgraniczny projekt „Spotkajmy się na zamku w Muszynie – historia i współczesność” oraz ... nieprzychylny los. Zniszczone w różnych okolicznościach nie zostały odbudowane i pozostawione same sobie niemal znikły z powierzchni ziemi. Dzisiaj wszystkie, poza Plavčem, są mozolnie odkopywane przez archeologów i zabezpieczane jako trwałe ruiny.

Przespacerujemy się zatem po kolejnych warowniach.

*Kto stráca pamäť, nevie už nič ani
o budúcnosti.
To, čo bolo dávno, sa nevráti.
To, čo príde, môže zabudnuté navrátiť.
Pre tento účel je potrebné začať
objaviteľskú výpravu v priestore a čase*
Robert de Jong¹

Na tému malebnej polohy hradu Muszyna a výhľadu, ktorý sa z neho rozprestiera, sa už napísalo veľa. Nie sú to len prázdne reči, o čom sa môže presvedčiť každý, komu sa chce vystúpiť po strmom chodníku k zručanine. Prekrásna

panoráma je potešením pre oči, a keď hustá hmla zastreje okolie a stlmí zvuky civilizácie, stačí trochu predstavivosti a môžete sa preniesť do minulosti. Zazrieť vysoké obranné hradby postavené na holých bralách vrchu Koziejówka, pozorovať ľudí,

ktorí pobejú po nádvorí hradu, a nakoniec prekľnúť do obytnej časti a obdivovať krásne kachľové pece.

Čarovná poloha nie je príznačná iba pre hrad Muszyna. Možno priam riskovať tvrdenie, že je typická pre väčšinu hradov, najmä tých, ktoré boli postavené v horách. Miesto na založenie stredovekých pevností sa vyberalo uvažene. Predovšetkým muselo byť ťažko dostupné, aby sa zaistila bezpečnosť, ale nielen to. Vlastniť hrad bola prestížna záležitosť, ktorá spočiatku prislúchala iba panovníkovi. Privilégium vybudovať hrad, či neskôr zámok sa teda neobyčajne cenilo. A hoci o tom pramene nevytvrdzujú, možno predpokladať, že pri ich umiestňovaní sa volili výnimočné miesta s pre nás často už nepostrehnutelným čarom.

Táto kniha má priblížiť čitateľovi dejiny štyroch stredovekých hradov, dvoch poľských - Muszyna a Rytra - a dvoch, ktoré sa nachádzajú na území Slovenska - Kamenica a Plaveč. Líšia sa takmer všetkým, okrem malebného okolia - politickou príslušnosťou, vlastníckym právom, veľkosťou a rozvrhnutím. Spojil ich cezhraničný projekt „Stretíme sa na hrade v Muszynie - dejiny a súčasnosť“ a ... nepriaznivý osud. Zničené za rôznych okolností, neboli obnovené a boli ponechané svojmu osudu, v dôsledku čoho takmer zmizli zo zemského povrchu. Dnes všetky okrem Plaveča možno odkopávajú archeológovia a konzervujú ako zachované zručaniny.

Prejdime si tieto pevnosti zaradom.

Who loses memory, no more knows anything about the future too.
What once was will not come back.
What will follow, can bring back the forgotten.
To do so, one should start an exploratory travel through space and time.

Robert de Jong¹

Much has been already written about the picturesque location of the Muszyna castle and a magnificent view from that place. These are not empty words, as may become convinced everyone willing to climb a steep path to the ruins. From there, one can enjoy a vast panorama, and when thick fog shrouds the landscape and muffles the sounds of civilization, it takes only a bit of imagination to be carried through time to see high defensive walls erected on bare rocks of Koziejówka, to notice people bustling around the courtyard, and finally to sneak into living compartments and marvel at beautiful tile stoves.

Charming location is not characteristic of Muszyna alone. One could even risk claiming that it is typical of most castles, particularly those in the mountains. Medieval strongholds were erected in carefully selected places. Of course, such places must have been difficult to reach in order to ensure safety, but was it the only criterion? Possessing a castle was a matter of prestige, a prerogative

initially limited to the ruler. Therefore, the right to build a stronghold, or later a castle, was highly esteemed. Although sources say nothing about it, one can suppose that the selected places were special, full of elusive magic.

This book aims to introduce the reader to the history of four medieval castles - two situated in Poland: Muszyna and Rytra, and two in Slovakia: Kamenica and Plaveč. Except for the picturesque location, they differ in almost everything - political affiliation, ownership, size and layout. However, they have become connected by the transboundary project "Let's meet in Muszyna - history and present day" and... by an unfavourable fate. Destroyed in various circumstances, they have not been reconstructed. Abandoned and left alone, they have almost disappeared from the surface of the earth. Today, all except Plaveč, are being arduously uncovered by archaeologists and preserved as permanent ruins.

So, let us take a walk through the strongholds.

Mapa monarchii austro-uhorskej z roku 1899, vycinek medzi Krakowem (Krakau) a Koszycami (Kaschau) • Mapa rakúsko-uhorskej monarchie z roku 1899, výrez medzi Krakovom (Krakau) a Košicami (Kaschau) • A 1899 map of the Austro-Hungarian monarchy, a section between Krakow (Krakau) and Košice (Kaschau)

Widziane z muszyńskiego zamku . . .

Od brzegów Popradu zaczyna się wznosić stromo ku niebu góra, w kształcie ostrokręgu, a z jej czoła wystercza, gdyby ramię olbrzyma, wieża ostatni szczątek zamku, który niegdyś nad miastem i całą okolicą panował. Tak w 1837 r. pewien podróżnik, znany tylko z inicjałów A.G., opisywał muszyński zamek. Dzisiaj i muszyńska warownia, i góra wyglądają inaczej. Po niemal 180 latach, które upłynęły od czasu, gdy A.G. odwiedził miasteczko, z wieży zachowała się jedynie piwnica, a stoki góry od południa i zachodu przekształcono w końcu wieku XIX oraz w następnym stuleciu.

Wysunięta w dolinę Góra Zamkowa otoczona rozlewiskami Popradu, Szczawnika i Muszynki, zwanej w najstarszych dokumentach Muszyną, zapewniała z jednej strony bezpieczne schronienie, z drugiej pozwalała na kontrolowanie całej doliny. Obronność miejsca potęgowały nagie, strome zbocza. Szare skały piętrzące się około 60 m ponad poziom doliny musiały zniechęcać tych, którzy chcieliby wdrzeć się do zamku. Lokalizacja warowni była zatem dobrze przemyślana. Miało to być miejsce zapewniające mieszkańcom bezpieczeństwo i względny komfort oraz zniechęcające intruzów.

Budowę zamku tradycja przypisuje Kazimierzowi Wielkiemu. Wcześniej na Górze Zamkowej wznosił się niewielki drewniany gródek z wieżą mieszkalną ustawioną pośrodku majdanu. Jego pozostałości są jeszcze dzisiaj widoczne wśród drzew przy jednej ze ścieżek prowadzących do zamku. Losy tego obiektu są zagadkowe. Nie wiadomo kiedy powstał i w jakich okolicznościach przestał funkcjonować. Na odpowiedź czekają pytania, czy istniał już w czasach, gdy nazwa Muszyny pojawiła się na kartach dokumentów, tzn. w 1288 roku, czy też zbudowano go później, może dopiero za Jana Muskaty, biskupa krakowskiego w latach 1294-1320, który wiele uwagi poświęcił

fortyfikowaniu podległych mu włości? Gródek zniszczono prawdopodobnie celowo, gdy postawiono zamek.

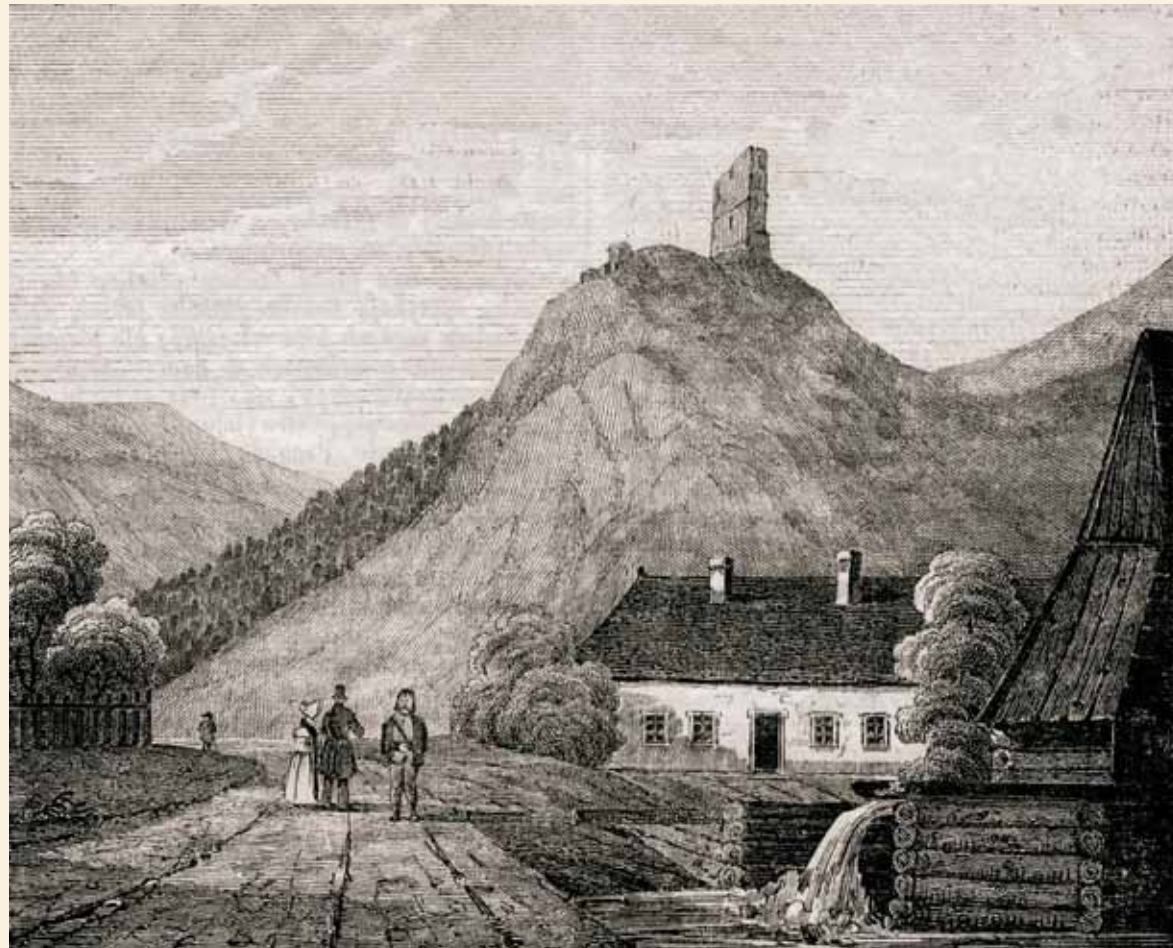
W maju roku 1288 kancelaria księcia Leszka Czarnego wystawiła dwa dokumenty wymieniające Muszynę, która stała się przedmiotem sporu między biskupem krakowskim Pawłem z Przemankowa a spadkobiercami Wysza z Niegowici herbu Połkożic, kanonika krakowskiego i scholastyka katedry krakowskiej. Wysz, który został duchownym po śmierci żony, przekazał w spadku swoje dobra, w tym Muszynę, wspomnianemu wyżej biskupowi. Ów zapis zaskarżył bratanek Wysza, Mironieg ożeniony z jego wnuczką, Bogusławą. W myśl porozumienia zawartego między zainteresowanymi stronami, sporne dobra pozostały we władaniu krakowskiego hierarchy. Dokumenty mówią wyraźnie o wsi, nie wspominają gródka, co potwierdza przypuszczenie, że jeszcze wówczas nie istniał.

Posiadłości muszyńskie kościół utracił za Władysława Łokietka, kiedy Jan Muskata wystąpił przeciwko władcy. W ramach restrykcji zostały one wówczas włączone do dóbr monarszych i pozostawały królewskimi zapewne aż do początku XV w., kiedy ponownie stały się majątkami kościoła.

Około połowy XIV w. Kazimierz Wielki nadał Muszynie prawa miejskie i prawdopodobnie zlecił też budowę murowanej warowni. Niewiele wiemy o najwcześniejszym okresie w dziejach zamku i pewnie nasza wiedza na ten temat pozostanie nikła, bowiem gotycki zamek niemal zupełnie został zniszczony w czasie najazdu węgierskiego w roku 1474 i podczas późniejszej renesansowej przebudowy. Prawdopodobnie najpierw wzniesiono kilkupiętrową wieżę wzmocnioną w narożach potężnymi przyporami, której nikłe pozostałości możemy jeszcze dzisiaj oglądać. Nieco później

dostawiono doń mury obronne, którymi opasano niemal całą powierzchnię południowego krańca Góry Zamkowej. Założenie wytyczono na planie trapezu o wysokości około 60 metrów i maksymalnej szerokości około 30. Ten ambitny plan nie został jednak wówczas zrealizowany w całości. W połowie

1454 wspomina list starosty Jana z Wielopola do bardiowskich rajców, w którym tenże pisze o fatalnym stanie około czwartej części zamku oraz konieczności naprawy murów również w partiach fundamentowych i prosi o dostarczenie piwa dla ludzi pracujących nawet nocą.

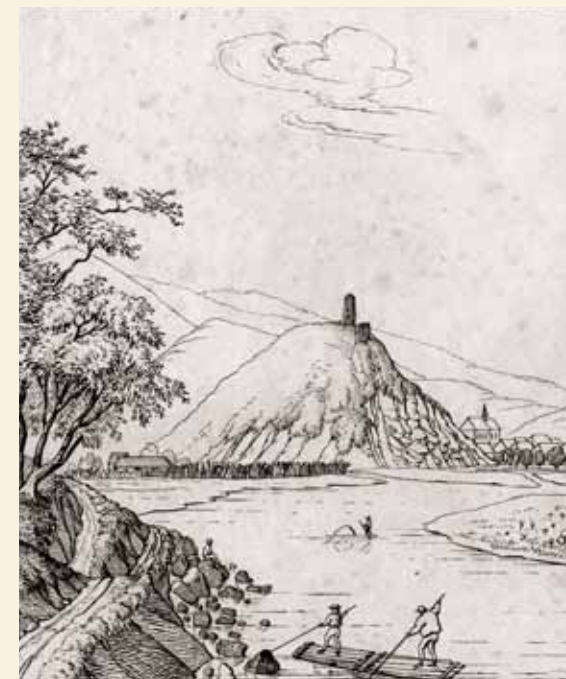
długości obwodu obronnego wystawiono potężny mur zamykający zamek od zachodu, a wychodzące poza niego fundamenty przykryto ziemią.

Od reszty góry teren zamku oddzielała sucha fosa powstała przez pogłębienie naturalnego obniżenia. Do wnętrza wiódł drewniany most, którego ostatni odcinek był zapewne zwodzony. Niestety do tej pory nie udało się zlokalizować bramy. Mogła się ona znajdować w północnym, najgrubszym murze wieży, przekształconej po dostawieniu murów obronnych w basztę. W 1. połowie XV stulecia mury warowni były już na tyle nadwyżęzone, że wymagały poważnych napraw. O jednej z takich akcji budowlanych w roku

Życie w piętnastowiecznej warowni biegło w sposób typowy dla pogranicznych zamków. Patrowano granicę, pobierano myto od kupców zdążających na Węgry, ścigano zgraje rabusiów lub też... wyprawiano się na sąsiednie Węgry, by łupić tamtejszych kupców i mieszczan. Cóż, niektórzy starostowie muszyńscy dali się poznać z awanturniczego stylu życia.

W roku 1474 Muszynę zaatakowali Węgrzy pod wodzą Tomasza Tarczay'a, którzy zniszczyli zamek. Archeolodzy, prowadzący w nim od kilku lat wykopaliska, natrafili na ślady owego najazdu. Osmolone i przepalone kamienie z rozwalisk murów oraz poziomy spalenizny wskazują na potężny pożar,

Pozostałości zamku na rycinie zamieszczonej w czasopiśmie Przyjaciół ludu, 1837 rok • Pozostatki hradu na vyobrazení uverejnenom v časopise Przyjaciół ludu, 1837 rok • Castle ruins drawing publisher by magazine Przyjaciół ludu, 1837

który strawił zabudowania drewniane i zapewne osłabił mury, tak iż albo zwały się samoistnie, albo musiano je rozebrać. Uchwytne są też ślady oblężenia. Kilkadziesiąt grotów bełtów kusz zalegających w rejonie murów, fragmenty łuf hakownic, kule kamienne i metalowe każą domyślać się zmasowanego ostrzału. Szturmujący zamek zgubili też pod murami przedmioty osobiste oraz monety.

Rysunki zamku wykonane przez Zygmunta Bogusza Stęczyńskiego, ok. 1845 r. • Kresby hradu, ktoré vyhotovil Zigmunt Bogusz Stęczyński okolo roku 1845 • Sketches of the castle by Zygmunt Bogusz Stęczyński, around 1845

Po zakończeniu działań wojennych zdecydowano się na odbudowę warowni, którą w myśl postanowień umowy zawartej w Starej Wsi Spiskiej mieli sfinansować Węgrzy. Prace ciągnęły się latami. Dokument z 5 lutego 1488 informuje, że administrator diecezji krakowskiej Stanisław ze Świeradziec oraz kanonicy kapitulni zostali zobowiązani do wystania do Muszyny delegata celem zorientowania się w postępach budowy.

Wzniesiono wówczas na pierwotnym obrysie niemal od podstaw mury obronne, a od południa dobudowano do nich ryzalit. Do muru zachodniego dostawiono budynek mieszkalny o charakterze rezydencjonalnym z trzema pomieszczeniami w najniższej kondygnacji, wzniesiono też jakieś pomieszczenia w części środkowej założenia. Odbudowano również dwuizbowy budynek przy murze wschodnim, którego ściany działową i zewnętrzną zbudowano z drewna i oblepiono gliną. W jego obu pomieszczeniach odsłonięto pozostałości urządzeń grzewczych – pieców i palenisk otwartych. W północnym archeolodzy natrafili na relikty dużego pieca kuchennego, którego dolną część obłożono drewnem. Kuchnię o podobnej konstrukcji opisano prawie dwieście lat później w inwentarzu dworu biskupów, ale nie wybiegajmy w przyszłość.

W roku 1508 prace budowlane zbliżyły się ku końcowi. Ówczesny władca biskupiego klucza sądeckiego i starosta muszyński, Mikołaj Lapiszpataky, zwrócił się listownie do burmistrza Bardiowa, Aleksego Glecknera z prośbą o umówienie mistrza do obróbki

kamiennych odrzwi i obramień okiennych. Starosta wyraźnie określił wymiary otworów, sugerując, aby były roboty *simplici et forti, ut ad castrum* (prostej i mocnej jak w warowni). Jednocześnie miały być takie jak w bardziowskim ratuszu, tzn. wykonane w stylu renesansowym. Do naszych czasów zachowało się zaledwie kilka niewielkich fragmentów owej kamieniarki. Nieliczne znaleziska wydobywane z ziemi w czasie badań wykopaliskowych pozwalają domyślać się, że zamek wykończono z przepychem godnym biskupów krakowskich. Wnętrza zdobiły dębnieckie marmury oraz wspaniałe piece. Muszyńskie kafle bardzo przypominają te, z których zbudowano piece wawelskie, a które wyszły z warsztatu Bartosza, słynnego zduna z Kazimierza pod Krakowem, pracującego na zlecenie Zygmunta Starego. Główne wejście do domu pańskiego być może zdobiła kamienna tablica lub kartusz z herbem Abdank, którego ułamek znaleziono w czasie prac archeologicznych. Pieczętował się nim Jan Konarski, biskup krakowski w latach 1503-1525, z osobą którego należy łączyć zakończenie budowy w fazie renesansowej.

W końcu XVI lub na początku XVII stulecia zamek ponownie spłonął. Archeolodzy natrafiają na ślady intensywnego pożaru w obrębie niemal całego

założenia. Po tym kataklizmie nie odbudowano już zniszczonej zabudowy, a funkcję zamku ograniczono do roli strażnicy. U stóp Góry Zamkowej wzniesiono zespół budynków z dworem dla biskupa, gdzie zamieszkał również starosta. O zamku jednak nie zapomniano. Ordynacja biskupa Piotra Gembickiego z roku 1647 zalecała naprawę istniejących jeszcze budynków oraz dachów. Prawdopodobnie to właśnie wtedy zbudowano przypory przy murach obronnych od zachodu i północy oraz naprawiano fundamenty jednej z przypór baszty. Z ordynacji wiadomo też, iż na zamku zalecano utrzymywanie wart dwuosobowych, które miały pięciokrotnie wzrastać w czasach zagrożenia. Podupadłą warownię przygotowywano też do obrony podczas najazdu szwedzkiego w roku 1655, gromadząc belki i głązy. Późniejsze źródła pisane milczą na temat zamku. Nie wymieniają go nawet inwentarze wizytacji dóbr muszyńskich. W chwili przejścia dóbr biskupich przez władze austriackie w roku 1781 obiekt musiał znajdować się już w stanie daleko posuniętej ruiny, skoro nie zaznaczono go na austriackiej mapie Miega (1772-1782) zaś na planie katastralnym z roku 1846 w miejscu jego lokalizacji pojawia się tylko sygnaturka przedstawiająca zamek, ale obok nazwy „Zamczysko”, którym to terminem

Zabudowa Muszyny z pozostałościami zamku w tle, rysunek Leona Dembowskiego, ok. połowy XIX stulecia • Zástavba Muszyny s pozostatkami hradu v pozadí, kresba od Leona Dembovského, približne z polovice 19. storočia • Buildings of Muszyna with castle remains in the background, drawing by Leon Dembowski, around mid-19th century

w staropolszczyźnie określano budowle już opuszczone. W wieku XIX malowniczo położone ruiny interesowały wielu miłośników rodzimych starożytności. Zamek wielokrotnie opisywano (Sz. Morawski, M. Maciszewski) i rysowano (m.in.: B. Z. Stęczyński, W. Gerson, N. Orda), jednak na prace te należy spojrzeć krytycznie, przez pryzmat artystycznych wizji ich twórców.

Kilkakrotnie w ruiny muszyńskiego zamku wkraczali archeolodzy. Ich prace zmierzały przede wszystkim do odsłonięcia murów, niemal całkowicie znajdujących się pod ziemią. Dzięki wykopaliskom na powierzchni widoczne są dzisiaj znaczne odcinki obwodu obronnego i część zabudowy wewnątrz. Ale badania archeologiczne nie ograniczają się tylko do odsłaniania murów. Wnikliwej analizie poddawana jest ziemia oraz znajdowane w niej zabytki. To one informują o akcjach budowlanych, najazdach, pożarach, poziomie życia mieszkańców, składając się na nieznaną dotąd historię zamku.

W trakcie wieloletnich prac wykopaliskowych pozyskano kilkanaście tysięcy ułamków naczyń ceramicznych oraz kafli. Wśród nich znalazła się bardzo dekoracyjna ceramika pochodząca z Czech i Węgier. Wydobyto też kilka tysięcy przedmiotów

metalowych, głównie ręcznie kutych gwoździ, blach oraz sztabek. Bardzo bogaty jest zespół militariów, zwłaszcza związanych z kuszami (groty bełtów kusz, haki do naciągania cięciwy), ale wśród znalezisk są też rzadkie w Polsce fragmenty luf hakownic, jednego z najstarszych typów broni palnej. Na używanie broni palnej wskazują też metalowe kule różnych kalibrów oraz krzemienne skałki wykorzystywane do krzesania ognia przy podpalaniu prochu. Z oporządzenia konia i jeźdźca często natrafiano na podkowy, wędzidła, fragmenty ostróg i strzemion. Z części ubioru i ozdób należy wymienić sprzączki do pasów o różnie ukształtowanych ramach oraz pierścionki i obrączki, a zwłaszcza jedną z niemieckim napisem: „hilf gott maria” (Wspomóż Boże, Maryjo), wykonanym gotycką minuskułą. Zapewne zgubił ją w czasie ataku na zamek jeden z żołnierzy armii Tomasza Tarczały. Do najcenniejszych znalezisk należy jednak okucie rzemienia zapięcia księgi zdobione gotycką literą „S”. Wśród znalezisk jest też kilkanaście monet węgierskich i polskich, m.in.: Władysława Warneńczyka, Władysława Pogrobowca, Marcina Korwina, Jana Olbrachta i Zygmunta III Wazy.

Prace wykopaliskowe na zamku trwają. Każdy nowy sezon przynosi kolejne, czasami zaskakujące

Góra Zamkowa z pozostałościami zamku na rysunku Napoleona Ordy, ok. roku 1880 • Hradný vrch s pozostatkami hradu na kresbe od Napoleona Ordu, okolo roku 1880 • Góra Zamkowa with castle ruins. Drawing by Napoleon Orda, around 1880

odkrycia i chociaż badania są w toku, już teraz można stwierdzić, że przynajmniej w fazie renesansowej nie była to li tylko graniczna warownia, ale starano się wznieść zamek tyleż obronny, co nowoczesny, urządzony zgodnie z panującą modą, odpowiadający pozycji właścicieli – biskupów krakowskich.

Oczywiście muszyński zamek ma swoje legendy o głębokich piwnicach, ukrytych w nich skarbach i tajnym przejściu do rynku. A że w każdej legendzie tkwi ziarenko prawdy, niejednym może nas jeszcze zadziwić.

Z pohľadu hradu Muszyna...

Od brehov Popradu sa začína strmo vypínať k nebu vrch kuželovitého tvaru a z jeho čela vyčnieva, s'aby rameno obra, veža – posledný

Hradný vrch (Góra Zamkowa), ktorý prečnieva do doliny, obklopený miestami, kde sa rozlievajú rieky Poprad, Szczawnik a Muszynka, nazývaný v najstarších

zvyšok hradu, ktorý voľakedy vládol mestu a celému okoliu¹. Takto opisoval hrad v Muszynie istý cestovateľ, známy iba pod iniciálami A.G., v roku 1837. Dnes však pevnosť Muszyna, ako aj vrch, vyzerajú inak. O takmer 180 rokov, ktoré uplynuli od čias, kedy A.G. navštívil mestečko, sa z veže zachovala jedine pivnica, a koncom 19. storočia a v nasledujúcom storočí boli pretvorené svahy vrchu z juhu a zo západu.

dokumentoch Muszyna, na jednej strane zaisťoval bezpečný úkryt, na druhej umožňoval kontrolovať celú dolinu. Obranyschopnosť tohto miesta zvyšovali holé, strmé svahy. Sivé bralá vypínajúce sa približne 60 m nad údolím museli odradzovať tých, ktorí by chceli vniknúť do hradu. Umiestnenie pevnosti bolo dobre premyslené. Muselo to byť miesto, ktoré obyvateľom zaisťovalo bezpečnosť a relatívny komfort a odrádzalo votrelcov.

Pocztówka ukazujúca Górę Zamkową z widocznymi na szczycie ruinami warowni oraz pozostałościami kamieniołomu u jej podnóża i na zboczu, stan z początku XX w. • Pohľadnica, na ktorej je zobrazený Hradný vrch so zrúcaninou strážnej pevnosti viditeľnou na jeho vrchole a pozostatkami kameňolomu na úpätí a na svahu, stav zo začiatku 20. st. • A postcard featuring Góra Zamkowa [Castle Hill] with the ruins of the fortress visible on the summit and the remains of the quarry at its foothills and on the slope, the condition as at the beginning of the 20th c.

Podľa tradície hrad založil kráľ Kazimír III. Veľký. Predtým sa na Hradnom vrchu vypínal malý drevený hrádok s obytnou vežou postavenou uprostred nádvorja. Jeho pozostatky sa dajú dodnes vidieť medzi stromami pri jednom z chodníčkov, ktoré vedú k hradu. Osud tohto objektu je záhadný. Nevedno kedy vznikol a za akých okolností sa prestal využívať. Nezodpovedané sú aj otázky, či existoval už za čias, keď sa názov Muszyna objavil na stránkach dokumentov, to znamená v roku 1288, alebo bol postavený neskôr, možno až za čias Jana Muskata, krakovského biskupa v rokoch 1294-1320, ktorý venoval veľkú pozornosť opevňovaniu jemu podliehajúcich usadlostí? Pravdepodobne bol zničený zámerne, keď vybudovali hrad.

V máji roku 1288 kancelária kniežat'a Leška Čierneho vystavila dva dokumenty, v ktorých sa spomína Muszyna, ako jeden z predmetov sporu medzi krakovským biskupom Pavlom z Przemankowa a dedičmi po Wyszovi z Niegowic erbu Połkozic, krakovského kanonika a scholastika krakovskej katedrály, Wysz, ktorý po manželkinej smrti vstúpil do kňazského stavu, zapísal svoj majetok, vrátane Muszynu, vyššie spomenutému biskupovi. Tento závet napadol Wyszov synovec, Mironieg, ktorý sa oženil s jeho vnučkou Bohuslavou. V zmysle uzatvorenej dohody ostali sporné dediny v správe krakovského hierarchu. Dokumenty jasne hovoria o obci Muszyna, naopak mlčia o hrádku, je teda možné, že vtedy ešte naozaj neexistoval. Keď sa biskup Jan Muskate vzoprel Vladislavovi Lokietkovi, muszynské majetky prepadli v rámci reštrikcií v prospech panovníka. Majetkom kráľa ostali zrejme až do začiatku 15. storočia, kedy sa opäť dostali do vlastníctva cirkvi. Približne v polovici 14. storočia Kazimír III. Veľký založil v Muszynie mesto a zrejme tiež poručil výstavbu murovanej strážnej pevnosti. O tomto období v dejinách hradu nevieme veľa a naše vedomosti na túto tému ostanú určite skromné, nakoľko gotický hrad bol skoro úplne zničený počas vpádu Maďarov v roku 1474 ako aj v dôsledku neskoršej renesančnej prestavby.

Je pravdepodobné, že najskôr postavili niekoľko poschodovú vežu spevnenú v rohoch mohutnými vzperami – jej pozostatky môžeme vidieť ešte aj dnes. Nepochybne počas tej istej stavebnej akcie, ale neskôr ako vežu, začali stavať hradby, ktorými obkolesili skoro celú plochu južného okraja Hradného vrchu. Majú lichobežníkový pôdorys a výšku približne 60 metrov pri maximálnej šírke približne 30 metrov. Avšak tento ambiciózný zámer nebol vtedy úplne dokončený. Približne v polovici dĺžky naplánovaných obranných hradieb bol vybudovaný silný vonkajší múr, ktorý hrad

uzatvára od západu a základy mimo neho boli zaspané zeminou.

Areál komplexu oddeľovala od zvyšku vrchu suchá priekopa, ktorá vznikla prehĺbením prirodzeného poklesu terénu. Do vnútra viedol drevený most, ktorého posledný úsek bol zrejme

padací. Bohužiaľ, doteraz sa nepodarilo lokalizovať bránu. Mohla sa nachádzať v severnom, najhrubšom múre bašty. O tom, ako vyzerala zástavba vnútornej časti na začiatku fungovania komplexu vieme málo. V 1. polovici 15. storočia nebol objekt v najlepšom stave a vyžadoval si zásadné opravy. O jednej z nich sa hovorí v liste z roku 1454, ktorým sa obrátil správca územia Jan z Wielopola na bardejovských radných. Popisoval v ňom zúfalý stav, v akom sa nachádza približne jedna štvrtina hradu, zdôrazňoval nevyhnutnosť opravy hradieb aj v časti základov a žiadal o poskytnutie piva pre ľudí, ktorí pracovali dokonca aj v noci.

Život v pevnosti z 15. storočia ubiehal spôsobom typickým pre pohraničné hrady. Obyvatelia

Północny mur zamkowej baszty na pocztówce wydanej przed 1905 rokiem, stan z przełomu XIX i XX stulecia • Severný múr hradnej bašty na pohľadnici wydanej pred rokom 1905, stav z prelomu 19. a 20. storočia • The northern wall of the castle keep on the postcard published before the year 1905, the conditions as at the turn of the 19th and 20th century

hliadkovali hranicu, vyberali mýto od kupcov, ktorí smerovali do Uhorska, prenasledovali bandy lupičov alebo aj chodili do susedného Uhorska lúpežne prepadávať tamajších kupcov a mešťanov. Ako je vidieť, niektorí správcovia Muszyny boli známi svojim dobrodružným životom.

Roku 1474 napadli Muszynu Maďari na čele s Tomášom Tarczayom a hrad zničili. Archeológovia, ktorí v ňom už niekoľko rokov uskutočňujú vykopávky, objavili stopy tohto vpádu. Obhorené a spálené kamene zo zrúcanín múrov a výška, kam siahajú stopy zhoreniny, svedčia o mohutnom požiari, ktorý pohltil drevenu zástavbu a určite oslabil múry tak, že sa buď zrútili samé od seba, alebo ich museli rozobrať. Dajú sa zistiť aj stopy obliehania. Niekoľko desiatok hrotov šípok do kuší, ktoré ležia pod hradbami, časti hlavni hákovníc, kamenné a kovové gule dotvárajú predstavu o masívnom ostreľovaní hradu. Obliehajúci stratili po hradbami tiež osobné predmety a mince.

Po skončení vojenského ťaženia sa rozhodlo o obnove hradu. Práce, podľa ustanovení dohody uzatvorenej v Spišskej Starej Vsi, mali financovať Maďari. Výstavba trvala dlhé roky. V dokumente z 5. februára 1488 sa uvádza, že správcu krakovskej diecézy, Stanislava zo Świeradzic aj členov kapituly zaviazali poslať do Muszyny delegáta, aby

dohliadal na práce. Na pôvodnom pôdoryse postavili vtedy hradby takmer od základov a z južnej strany k nim pristavili obytnú rízu. K západnému múru pristavili obytnú budovu s tromi miestnosťami na najnižšom poschodí, ktorá mala rezidenčný charakter a vybudovali nejaké miestnosti v prostrednej časti komplexu. Obnovili tiež dvojizbovú budovu pri východnom múre, v ktorej deliace steny a vonkajšia stena bola postavená z dreva obloženého hlinou. V obidvoch miestnostiach objavili pozostatky vykurovacích telies – pecí a otvorených ohnísk. Archeológovia objavili v severnej miestnosti zvyšky veľkej kuchynskej pece so spodnou časťou obloženou drevom. Takmer dvesto rokov neskôr opísali pec s podobnou konštrukciou v inventári biskupského sídla, ale nepredbiehajte dobu.

V roku 1508 sa práce blížili ku koncu. Vtedajší správca biskupského panstva (tzv. *biskupi klucz sądecki*) a správca územia Muszyny, Mikuláš Lapispataky sa obrátil listom na správcu územia Bardejova, Alexa Glecknera so žiadosťou, aby mu zjednal majstra na vyhotovenie kamenných zárubní a okenných ostení. Správca jasne určoval rozmery otvorov, naznačujúc, že by sa mali spraviť *simplici et forti, ut ad castrum* (jednoducho a pevne ako v pevnosti). Zároveň mali byť také ako

na bardejovskej radnici, to znamená vyhotovené v renesančnom slohu. Do našich čias sa zachovalo iba niekoľko malých častí tohto kamenárskeho diela. Nie veľmi početné nálezy, ktoré objavujú v zemi počas vykopávok, umožňujú domnievať sa, že

práve vtedy postavili vzpery pri obranných múroch na západnej a severnej strane a opravili základy jednej zo vzpier bašty. Z nariadenia je tiež známe, že na hrade odporúčali udržiavať dvojčlenné strážne hliadky, ktoré sa mali päťnásobne posilniť

Góra Zamkowa ze słabo czytelnymi murami zamku i linią kolejową zbudowaną w roku 1876 u jej podstawy na poczółwce z 1901 roku, stan z przełomu XIX i XX wieku • Hradný vrch so slabo rozoznatelnými hradbami a železničnou traťou, vybudovanou v roku 1876 na jeho úpäti, na pohľadnici z roku 1901, stav z prelomu 19. a 20. storočia • Góra Zamkowa [Castle Hill] with faintly visible castle walls and a railway line built in 1876 at the foothills, the condition as at the turn of the 19th and 20th century

hrad dokončili s prepychom hodným krakovských biskupov. Interiéry zdobili prvky z mramoru a prepychové pece. Muszynské kachle v mnohom pripomínajú tie, ktoré nájdeme na krakovskom Waweli, a ktoré pochádzali z dielne Bartoša, slávneho majstra kachliara z mesta Kazimierz pod Krakovom, ktorý pracoval na zákazku kráľa Žigmunda I. Starého. Hlavný vchod do pánskeho domu možno zdobila kamenná tabuľa alebo kartuša s erbom Abdank, ktorej úlomok našli počas vykopávok. Bol to pečatný erb Jana Konarského, krakovského biskupa v rokoch 1503-1525; s jeho osobou je potrebné spájať ukončenie výstavby v renesančnej fáze.

Koncom 16. alebo začiatkom 17. storočia hrad opäť vyhorel. So stopami intenzívneho požiaru sa archeológovia stretávajú v okruhu takmer celého komplexu. Po tejto pohrome sa už neobnovili obytné budovy, a funkcia hradu sa obmedzila na hliadkovanie. Na úpäti Hradného vrchu postavili rozľahlý komplex s biskupským sídlom, ktorý obývali aj správcovia územných celkov. Avšak na hrad nezabudli. V nariadení biskupa Piotra Gembického z roku 1647 odporúčali opravu striech a budov a pravdepodobne

v čase nebezpečenstva. Hrad pripravovali aj na obranu počas "švédскеj potopy" v roku 1655. Zhromažďovali trámy (hranoly) a veľké kamene. Avšak neskôr písomné pramene o pevnosti mlčia. Neuvádzala sa v inventároch neskorších vizitácií muszynského majetku. V dobe prevzatia majetku biskupov rakúskymi úradmi v roku 1781 sa už musel hrad nachádzať vo veľmi schátranom stave, keďže nebol označený na rakúskej mape od Miega (1772-1782), a na katastrálnom pláne z roku 1846 sa na mieste jeho polohy objavila iba signatúra vedľa názvu „Hradisko“. Takýto termín sa používal v staropolskom jazyku na označovanie objektov, ktoré boli už opustené. V 19. storočí bola malebne situovaná zrúcanina predmetom záujmu mnohých milovníkov domorodých starodávných pamiatok. Hrad sa mnohokrát objavoval v literárnych opisoch (Sz. Morawski, M. Maciszewski) a na kresbách, hoci často len pri príležitosti skicovania mestskej zástavby (o.i.: B. Z. Stęczyński, W. Gerson, N. Orda). K týmto prácam však treba pristupovať veľmi kriticky, z pohľadu umeleckej fantázie ich tvorcov.

Zrúcaniny muszynského zámku niekoľkokrát skúmali archeológovia. Ich práce boli zamerané

Pozostałości murów baszty, lata 50. XX wieku • Pozostatky múrov bašty v 50-tych rokoch 20. storočia • Remnants of tower walls in the 1950's

predovšetkým na odhaľovanie hradieb, ktoré sa takmer úplne nachádzali pod zemou. Vďaka nim možno v dnešnej dobe vidieť na povrchu značné úseky obrannej hradby a sčasti aj zástavbu v jeho vnútri. Ale výkopové práce sa neobmedzujú iba na odhaľovanie múrov. Dôkladnému rozboru sa podrobuje aj hlina a pamätihodnosti, ktoré sa v nej nájdu. Najmä ony sú zdrojom informácií o stavebných prácach, vpádoch, požiaroch a spôsobe života obyvateľstva a umožňujú poskladať dohromady doteraz nepoznané dejiny hradu.

Počas mnohoročných archeologických prác sa našlo viac ako desať tisíc úlomkov keramických nádob a kachlí. Medzi nimi sa našla veľmi dekoratívna keramika pôvodom z Čiech a Uhorska. Vykopalo sa tiež niekoľko tisíc kusov kovových predmetov, hlavne ručne kovaných klinčov, plechov a prútov. Veľmi bohatý je súbor militárií, najmä príslušenstva kuší (hroty šípok do kuší, háky na napínanie tetivy), ale medzi náleziskami sú tiež v Poľsku vzácné časti hlavnej hákovnice, jedného z najstarších typov strelnej zbrane. O používaní strelnej zbrane nasvedčujú tiež kovové gule s rôznymi kalíbrami a pazúriky z kremeňa, ktoré sa používali na kresanie ohňa pri zapáľovaní strelného prachu. Z konského výstroja a výzbroje pre jazdca často objavovali podkovy, zubadlá, časti

ostrôh a strmeňov. Z častí odevu a ozdôb je potrebné uviesť spony opaskov s rôzne vytvarovanými rámami, prstene a obrúčky, vrátane jednej s gotickým nápisom v nemčine „hilt gott maria“ (Pomáhaj Bože, Panna Mária), ktorú zaiste stratil jeden s vojakov armády Tomáša Tarczaya v roku 1474 pri útoku na hrad. Avšak k najcennejším nálezom patrí kovanie remeňa knižného zapínania ozdobené gotickým písmenom „S“. Medzi nálezmi sa tiež nachádza niekoľko uhorských a poľských mincí, o. i. kráľa Vladislava Varnenčíka, Ladislava Pohrobka, Mateja Korvína, Jána I. Albrechta a Žigmunta III. Wazu.

Práce na hrade pokračujú. Každá nová sezóna výskumov prináša ďalšie, niekedy udivujúce nálezy a hoci výskumy pokračujú, už teraz možno konštatovať, že to nebola, prinajmenšom v renesančnom období, iba pohraničná pevnosť, ale bola tu snaha postaviť hrad rovnako obranný, ako aj moderný, zariadený podľa najnovšej módy, ktorý zodpovedal postaveniu jeho majiteľov – krakovských biskupov.

Hrad Muszyna má samozrejme svoje povesti o hlbokých pivniciach, o pokladoch, ktoré sú v nich ukryté a o tajnom priechode na námestie. A pretože sa v každej legende skrýva zrno pravdy, môže nás ešte nejdným prekvapiť.

Zarošnieta lasem Góra Zamkowa w połowie lat 50. XX wieku • Hradný vrch porastený lesom v polovici 50-tych rokov 20. storočia • Góra Zamkowa covered with forest in mid-1950's

Seen from the Muszyna castle...

At the banks of the Poprad River, a mountain rises steeply against the sky, shaped like a pyramid, and from its face protrudes a tower – the last remnant of a castle, like an arm of a giant who has once ruled the town and all the countryside. With these words, a traveller – known only by his initials A.G. – described the Muszyna castle in 1837. Today, both the Muszyna stronghold and the mountain present another view. After almost 180 years from the time when A.G. visited the town, all that has been left from the tower is the basement, and steep slopes of the mountain were transformed in late 19th century and during the following century.

Góra Zamkowa (Castle Mountain), protruding into the valley, surrounded by backwaters of the Poprad, Szczawnik and Muszynka (the latter known from the oldest documents as the Muszyna River) – provided a safe refuge, at the same time enabling the control over the whole valley. The defence of the place was heightened by steep, bare slopes. Grey rocks rising nearly 60 m over the valley must have disheartened those who would like to force their way into the castle. The location of the stronghold was really well chosen. This was to be the place providing safety and relative comfort to its inhabitants, and discouraging the intruders.

A tradition credits Kazimierz Wielki (Casimir the Great) with the foundation of the castle. Previously, Góra Zamkowa housed a small, wooden stronghold with a tower house placed centrally on the courtyard. Today, the remnants of these fortifications are still visible among the trees on one of the paths leading to the castle. History of this stronghold is mysterious. We do not know when it was built, nor in what circumstances did it cease to function. It is not clear as yet whether this stronghold had already existed in times when the

name Muszyna first appeared in documents (i.e. in 1288), or was it erected later, perhaps already in times of Jan Muskata (bishop of Kraków in the years 1294-1320) who cared lot about fortifying his lands. The stronghold was probably destroyed deliberately when constructing the castle.

In May 1288, chancellery of Duke Leszek Czarny issued two documents mentioning Muszyna as one of moot questions between Paweł from Przemankowo bishop of Kraków and the successors of Wysz from Niegowic of Połkozić coat-of-arms (canon of Kraków and schoolman in the Wawel cathedral). Wysz, who became clergyman after the death of his wife, bequeathed his estates, including Muszyna, to the above-mentioned bishop. This testament was appealed against by Wysz's nephew Mironieg, married to Wysz's grand-daughter Bogusława.

According to the concluded agreement, disputable villages, together with Muszyna, remained in the hands of the Kraków's hierarch. Documents clearly speak about the village of Muszyna, while the stronghold is not mentioned, so perhaps it did not exist at that time. When bishop Jan Muskata declared himself against Władysław Łokietek, the Muszyna estates were taken over by the ruler as a retribution.

They remained crown lands probably till early 15th century, when they became church's property again. Around mid 14th century, Kazimierz Wielki founded a town in Muszyna and, most likely, commissioned the construction of a stone stronghold too. We know little about this period in the castle's history, and it is probably going to remain so, as the Gothic castle was almost totally destroyed by the Hungarian invasion in 1474 and by later, Renaissance reconstruction. Most likely, a multi-storey tower was erected first, strengthened in the corners with massive buttresses. Its remnants can be seen even today. The construction of defensive walls, surrounding almost

Groty beltów kusz • Hroty šípok do kuší • Crossbow bolt-heads

the whole southern part of Koziejówka, started later than the tower, although still during the same phase of construction activity. Their planned layout was a trapezium, with the height of about 60 m and maximal width of ca 30 m. However, this daring project was not finished at that time. In the half of the intended length, a monumental outer wall, closing the castle from the west, was erected. Other foundations were covered with soil.

The complex was separated from the rest of the mountain by a dry moat, made by excavating a natural depression. The entrance led through a wooden bridge, whose last segment was most likely a drawbridge. Unfortunately, the localisation of a gate has not been determined as yet. It could have been placed in the northern, thickest wall of the tower. We know little about buildings inside the walls in the initial phase of the castle's functioning. In the 15th century, the structure was in poor shape and required serious repairs. One of such repairs is mentioned in 1454, in the letter of starosta (Latin: capitaneus) Jan from Wielopole to the councillors of Bardiów. He describes a disastrous condition of about one fourth of the castle, the necessity of walls repairs even in their foundation parts, and asks the councillors to deliver beer for people working day and night.

Life in the 15th-century stronghold was typical of frontier castles. The frontier was patrolled, toll was collected from traders going to Hungary, bands of marauders were hunted or... expeditions were undertaken to neighbouring Hungary to loot local merchants and burghers. Well, some of Muszyna's starostas made themselves known by their adventurous lifestyle.

In 1474 Muszyna was invaded by Hungarians under Tomasz Tarcsey, who destroyed the castle. Archaeologists have been conducting excavations there for several years and have discovered traces

Grociki strzał łuku z końca XV wieku • Malé hroty šípov do luku z konca 15. storočia Late 15th century arrowheads

of this raid. Scorched and burned stones from the ruins of walls and levels of charred debris indicate enormous fire, which consumed buildings and weakened the walls, so that they either fell down themselves or must have been demolished. Traces of a siege are detectable too. Several crossbow bolt-heads found under the walls, fragments of hand cannon barrels, stone and metal balls, all these suggest a massed bombardment. The besiegers lost under the walls some of their personal belongings and coins as well.

When the hostilities ended, the reconstruction was decided. According to the provisions of the agreement concluded in Stara Spiska Wieś, it was to be financed by Hungarians. The works dragged on for years. A document dated on the 5th of February 1488 informs that Stanisław from Świeradzice, administrator of the Kraków diocese, together with capitular canons got obliged to send a delegate to Muszyna to oversee the reconstruction. Defensive walls were raised from ruins in their original layout, and a residential risalit was added from the south. To the western wall was added a mansion with three compartments in the basement. Some

constructions were erected in the central part of the complex, too. A two-bay building adjoining the eastern wall was also restored, with outer and partition walls made of timber and plastered with clay. Inside this building, in both compartments were discovered the remnants of heating devices – stoves and open hearths. In the northern compartment archaeologists have unearthed the relics of a large kitchen stove with lower part encased in wood. Kitchen of similar construction was described almost two hundred years later in the inventory of the bishops' mansion, but let's not look too much ahead.

In 1508, the reconstruction was about to be finished. Mikołaj Lapiszpataky, starosta of Muszyna, who was the administrator of the bishop's properties in Sącz at that time, wrote a

Obrączka z gotyckim napisem, 3 ćwierć XV wieku • Obrúčka s gotickým nápisom, posledná tretina 15. storočia • Wedding ring with gothic inscription, 3rd quarter of the 15th century

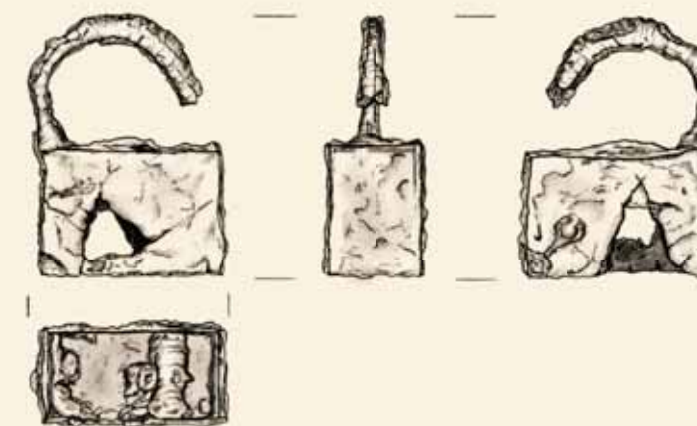
letter to mayor of Bardiów Aleksy Gleckner asking for arrangements with a craftsman to make stone frames for windows and doors. Starosta describes precisely dimensions of the apertures, suggesting that they should be made *simplici et forti, ut ad castrum* (simple and strong as in the stronghold). At the same time, they were to resemble those from Bardiów's town hall, i.e. they should be made in the Renaissance style. Only few small

fragments of this masonry survived till our times. Sparse finds uncovered during the excavations allow us to assume that the castle was dressed with splendour worthy of Kraków's bishops. The interiors were decorated with the Dębniaki marbles and magnificent stoves. Muszyna's tiles strongly resemble those from Wawel, from the workshop of Bartosz, stove fitter from Kazimierz near Kraków, who worked at the commission of King Zygmunt Stary. The main entrance to the residence was perhaps decorated with a stone slab or cartouche

bearing Abdank coat-of-arms. Its fragment was found during the excavations. This coat-of-arms was used by Jan Konarski, bishop of Kraków in the years 1503-1525, to whom should be attributed the completion of the Renaissance construction. In late 16th century, or in the beginning of the 17th century, the castle burned down again. Traces of intensive fire have been discovered by archaeologists over the whole area of the complex. After this

catadysm, residential buildings were not rebuilt and the castle was used only as a watchtower. Vast complex with a bishop's mansion was erected at the foot of Góra Zamkowa. It was the place where starostas lived, too. However, the castle was not forgotten. In 1647, bishop Piotr Gembicki recommended repairing the roofs and buildings. It was probably at that time that buttresses were added to defensive walls from the west and north, and the foundations of one of the towers' buttresses were repaired. From the document we also know

Noże znalezione na zamku • Nože, ktoré objavili na hrade • Knives discovered at the castle Kłódka odkryta w nawarstwieniach z XV wieku • Visací zámok objavený vo vrstvách z 15. storočia • Padlock discovered in the 15th-century deposits

that the bishop recommended keeping a two-people watch, reinforced five times in periods of danger. Preparations for defence were made in the castle during the Swedish Deluge in 1655. Trunks and rocks were gathered. In later periods though, sources become silent about the stronghold. It is not mentioned in further inventories of church

surface today. However, the excavations are not confined to revealing the walls. The excavated soil, together with artefacts it yields, is a subject of careful analysis. These findings inform us about construction activities, invasions, fires or living standard of inhabitants, composing the so far unknown history of the castle.

inspections. By the moment when bishop's estates were taken over by the Austrian authorities in 1781, the castle had been probably significantly ruined, as it was not shown on the Austrian von Mieg's map (1772-1782). On a cadastral map from 1846 there is only a signature next to the name "Zamczysko" – a term used in Old Polish to describe the already non-existing objects. In the 19th century, picturesque ruins attracted attention of numerous lovers of indigenous antiquities. The castle was many times described (Sz. Morawski, M. Maciszewski) and sketched (i.a. B.Z. Stęczyński, W. Gerson, N. Orda). However, these works should be viewed critically, through the prism of their authors' artistic visions.

Archaeologists entered the ruins of the Muszyna castle several times. Their works were aimed first of all at exposing the walls almost totally buried beneath the ground. Thanks to their efforts, significant part of defensive perimeter and fragments of inner architecture are visible on the

Excavation works have yielded several thousand fragments of tiles and ceramic vessels. Among them is a very decorative pottery from Bohemia and Hungary. A few thousand metal objects were discovered as well, being mainly hand-forged nails, sheets and small bars. A collection of militaria is very rich – especially numerous are crossbows elements (crossbow bolt-heads, hooks for drawing crossbows). There are also fragments – very rare in Poland – of barrels of hand cannon, one of the oldest types of firearms. The usage of firearms is also confirmed by metal balls of various calibre, and flints for flintlocks, used to ignite gunpowder. Frequent among the elements of horse and horseman equipment are horseshoes, bits, fragments of spurs and stirrups. Among dress elements and ornaments one should mention variously shaped belt buckles, rings and wedding rings. One of the latter, with a Gothic inscription in German "hilt gott maria" (Help God, Mary), was probably lost by a soldier from Tomasz

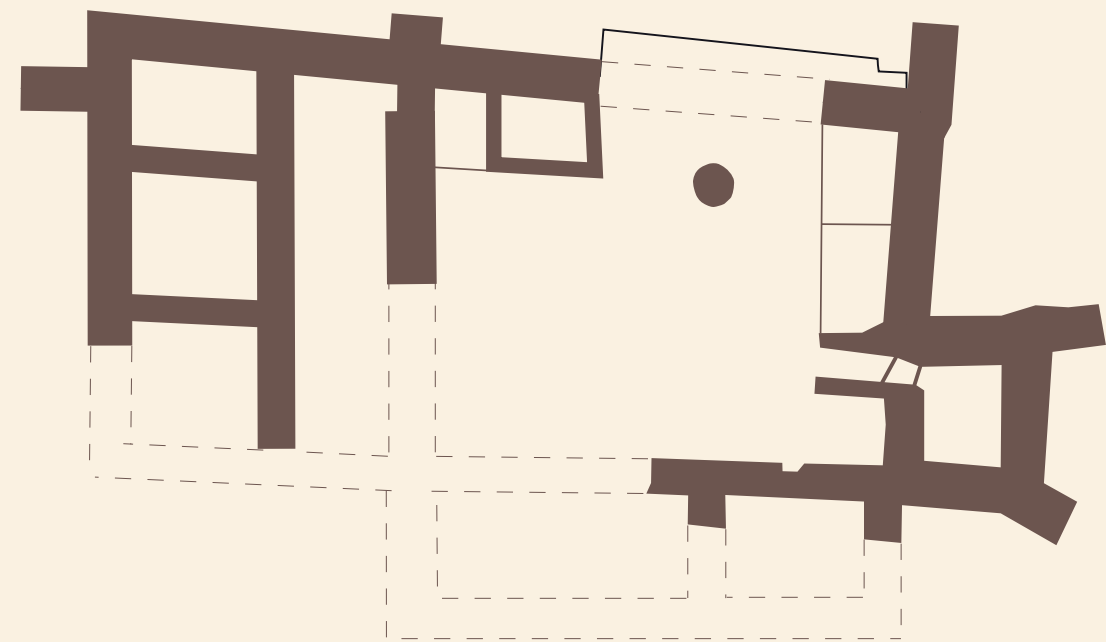
Ozdobne zakończenie zawiasu drzwi, in situ • Ozdobné zakončenie pántu dverí, in situ • Decorated door hinge, in situ

Tarczay's army when storming the castle in 1474. However, one of the most valuable finds is a fitting of a book-binding strap, decorated with Gothic letter S. The finds include also several Hungarian and Polish coins, among others, of Władysław Warneńczyk, Władysław Pogrobowiec, Maciej Korwin, Jan Olbracht and Zygmunt III Waza.

The works on the castle are continued. Every season brings new, sometimes surprising discoveries. Though the excavations have not been finished yet, we can already claim that the Muszyna castle

(at least in its Renaissance phase) was not only a frontier fortress. It was intended to be a castle both defensive and modern, reflecting the then current fashion and the position of its owners – bishops of Kraków.

Of course, the Muszyna castle has its legends about deep dungeons hiding treasures, and a secret tunnel to the market square. And as there is a grain of truth in every legend, the castle may still bring us many surprises...

*Plan zamku wykreślony po badaniach archeologicznych w latach 2007-2010
Rozvrhnutie hradu nakreslené po archeologickom výskume v rokoch 2007-2010
Plan of the castle after archaeological investigations of 2007-2010*

Widziane z muszyńskiego zamku • Z pohľadu hradu Muszyna • Seen from the Muszyna castle

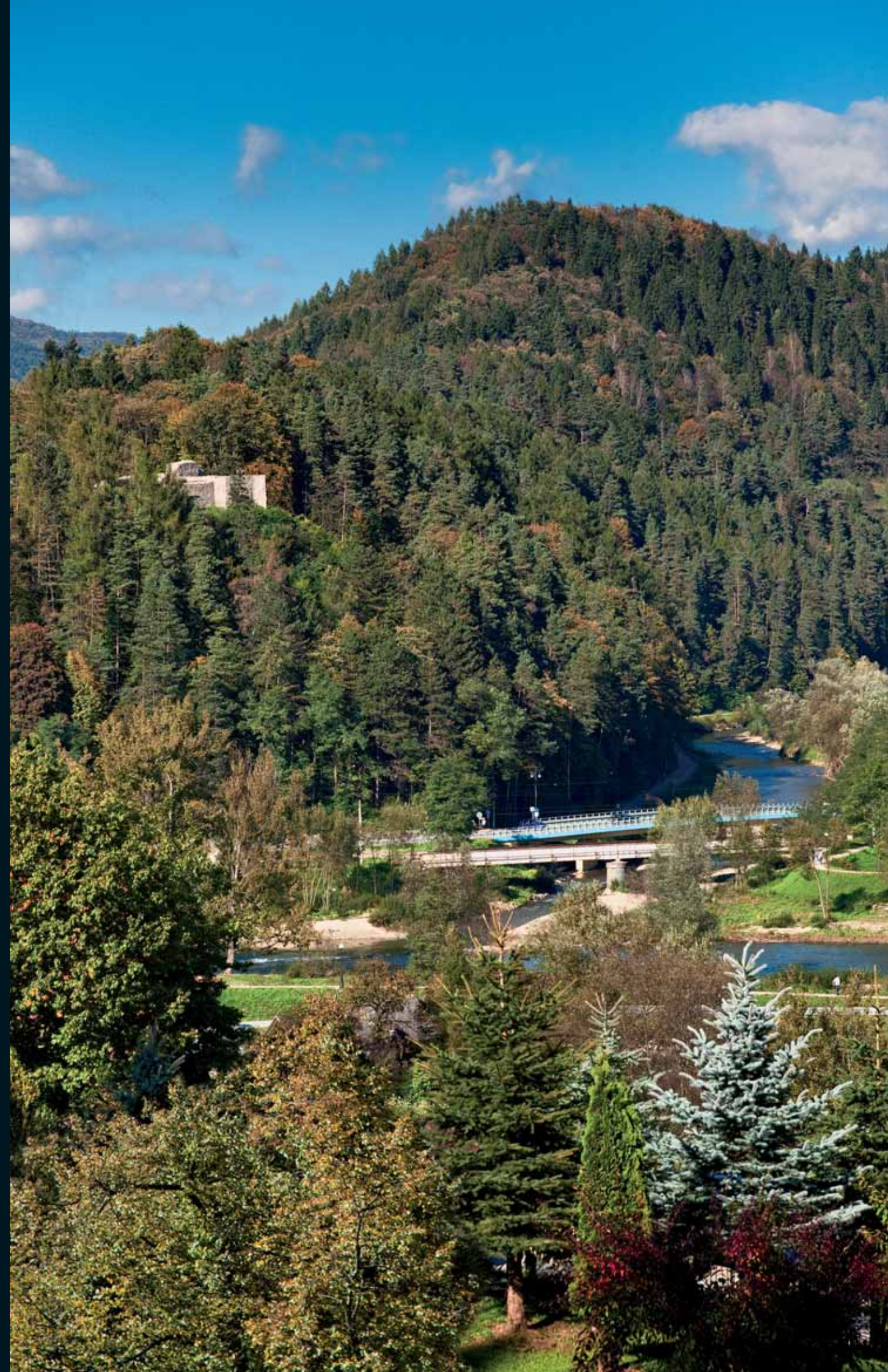
► Zamkowe mury z lotu ptaka • Hradby z vtáčej perspektívy • The castle walls - an aerial view

▲ Ruiny zamku od strony ulic Kościelnej i Ogrodowej •
◀ Zrúcanina hradu zo strany ulíc Kościelna a Ogrodowa
• The ruins of the castle seen from ul. Kościelna [Ko-
ścielna Street] and ul. Ogrodowa [Ogrodowa Street]

► Mury zamkowe widziane z Zapopradzia • Pohľad na
hradby zo Zapopradzia • The castle walls - the view
from Zapopradzie

Wrzynająca się w dolinę Popradu Góra Zamkowa z pozostałościami warowni na południowym krańcu • Hradný vrch zvažujúci sa do údolia Popradu s pozostatkami strážnej pevnosti na južnom okraji • Góra Zamkowa [Castle Hill] with the remains of the fortress at the southern limits cutting into the Poprad Valley

Panoramické ujęcie piwnicy baszty / Ruiny baszty od północnego-wschodu / Wnętrze piwnicy baszty widziane od strony południowej • Panoramatický záber na pivnicu bašty / Zrúcanina bašty zo severovýchodu / Interiér pivnice bašty je vidieť od južnej strany • A panoramic take of the basement of the keep / The ruins of the keep from the north-east / The basement of the keep seen from the south

▲ Wejście do piwnicy baszty • Vchod do pivnice bašty • The entrance to the basement of the keep

► Odslonięty w czasie wykopalisk wschodni mur obwodu obronnego od strony dziedzińca z wnątką na osadzenie belki ściany między pomieszczeniami dostawionymi do muru / Odslonięte częściowo pomieszczenia w środkowej części zamku z pogorzeliem z końca XVI wieku / Te same pomieszczenia po usunięciu wypełniającej je ziemi • Múr obranných hradieb odhalený pri archeologických vykopávkach zo strany nádvorja s výklenkom na osadenie stenového trámu medzi miestnosťami pristavenými k múru / Čiastočne odhalené miestnosti v stredovej časti hradu so zhoreniskom z konca 16. storočia / Tie isté miestnosti po odstránení zeminy, ktorou boli vyplnené • The eastern wall of the defensive perimeter, uncovered in the course of excavations, viewed from the courtyard and featuring a recess for embedding of a wall beam between the premises added to the wall / A partly uncovered chamber in the central part of the castle with the site of the fire from the end of the 16th c. / The same premises cleared of the soil which they had been filled with.

Kafle wczesnorenesansowe • Kachłice z obdobia skorej renesancie • Selected Early-Renaissance tiles

Znaleziska predmiotov metalovych: 1. – zapinka 2. – okucie rzemienia zapięcia księgi 3. – okucie zamka skrzynki 4. – srebrny szeląg Zygmunta III Wazy 5.-6. – monety węgierskie z XV w. 7. – wewnętrzna strona zamka do drzwi 8.-9. – lufy dwóch hakownic z metalowymi kulami

Kovove nálezy: 1.- zápinka, 2. kovanie remeňa knižného zapínania, 3. kovanie zámku skrinky 4. - strieborný szeląg (minca, tretina groša) z čias kráľa Žigmunda III. Wazu, 5.-6. – strieborné uhorské mince z 15. stor., 7. – vnútorná strana zámku dverí, 8.-9. – vnútorná strana dvoch hlavných hákownic s kovovými guľami)

Metal findings: 1. – brooch, 2. – fitting of book-binding strap, 3. – fixtures of a chest lock, 4. – silver penny of Zigmunt III Waza, 5.-6. – Hungarian silver coins from the 15th century, 7. – inner side of door lock, 8.-9. – inner side of two hand cannon barrels with metal balls

Obraz „Św. Antoni z Dzieciątkiem” z sylwetką zamku w okienku (1 poł. XVII w.). Olej przypisywany bernardynskiemu malarzowi, Franciszkowi Lekszycyckiemu. Według tradycji powstał na zamówienie jednego z muszyńskich starostów i ozdobił ściany zamkowej kaplicy. Z tego powodu przez lata uchodził za najstarsze przedstawienie muszyńskiej warowni. Dzisiaj już wiemy, że wizja twórcy nie zgadza się z planem rzeczywistym. Obecnie znajduje się na plebani w Muszynie.

Obraz „Svätý Anton s Jezuliátkom” so siluetou hradu v okienku (1. pol. 17. stor.) Olejomal’ba sa prisudzovala bernardínskemu maliarovi Františkovi Lekszycyckému. Podľa tradície vznikol na zákazku jedného z muszynských správcoov územia a ozdobil steny hradnej kaplnky. Z tohto dôvodu bol po celé roky považovaný za najstaršie vyobrazenie muszynskej pevnosti. V súčasnosti už vieme, že sa autorova viziya nezhoduje so skutočným rozvrhnutím. V dnešnej dobe sa obraz nachádza na fare v Muszynie

Painting “Saint Anthony with Child Jesus”, with the castle’s silhouette in the window (1st half of the 17th century). The oil painting attributed to Bernardine painter Franciszek Lekszycycki. According to tradition, the painting was commissioned by a starosta of Muszyna and decorated the walls of the castle’s chapel. Therefore, for many years it was regarded as the oldest representation of the Muszyna stronghold. Today, we know that the artist’s vision does not reflect the original plan. At present, the painting can be found at the presbytery in Muszyna.

Widziane z ryterskiego zamku . . .

Kiedy w 1831 roku Żegota Pauli, krajoznawca i nestor polskiej etnografii, zmierzając *drogą wśród najpiękniejszych okolic* ujrzał pozostałości zamku w Rytrze napisał: *Leżą one na górze skalistej, popod którą szumiący Poprad płynie. Wieża okrągła, dość wysoka sterczy wśród gruzów; na spodzie były niegdyś srogie więzienia. Wokoło widać ślady mocnych zabudowań, w murach drzewiną porośłych, jeszcze gdzieś widać znaki kutek drzwi i okien. Jak się zdaje, służył zamek ten więcej do obrony aniżeli do przepychu*. Położenie zamku jest w istocie urokliwe. Kopiastrą górę, na której go zbudowano, otaczają malownicze, wyższe odeń, wyniesienia porośnięte lasem. Od północy, a zwłaszcza od zachodu, zbocza stromo opadają ku dolinie. Południowy, łagodniejszy stok ukosem przecina droga wiodąca do warowni. Od wschodu na siodłowym obniżeniu oddzielonym od zamku fosą znajdowało się niegdyś podzamcze. Sam zamek zajmuje niewielką przestrzeń na samym szczycie.

Niemiecko brzmiąca nazwa, pierwotnie zapisywana jako *Ritter*, pozwala wiązać ten obiekt z okresem panowania Wacława II, tzn. z przełomem XIII i XIV w. Jednak już Jan Długosz starał się udowodnić jego polskie pochodzenie stwierdzając, że nazwa ta przylgnęła do warowni około roku 1244, kiedy osiedlili się tam przejściowo Niemcy rycerze-rozbójnicy. Na arenę dziejów zamek wypłynął w czasach Władysława Łokietka, kiedy w roku 1312 władca ten zezwolił sądeckim klaryskom na pobieranie cła *prope castrum Ritter* (w bliskości zamku Ritter), zaś w roku 1331 nadał mieszczanom sądeckim las *ultra Rither castrum*, czyli za zamkiem *Rither*. Jan Długosz w *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, tzn. *Księdze uposażeń diecezji krakowskiej* podaje, że zamek był własnością Piotra Wydźgi, herbu Janina, od którego miał go przejąć Łokietek. Piotr Wydźga, to postać niezwykle barwna. Był starostą sądeckim i poza

Rytrzem posiadał jeszcze zamki Czorsztyn i Lemiesz. W pewnym momencie swego życia zdecydował się porzucić życie świeckie i wstąpił do zakonu Najświętszej Marii Panny, znanego powszechnie jako krzyżacy. Nim jednak to nastąpiło Wydźga przez lata wykopywał w rejonie Rytra i Łącka złoto, a znaleziony kruszec zakopywał w górach. Gdy umierał, pozostawił ponoć u sądeckich klarysek wskazówki jak odnaleźć skarb, które w *Liber beneficiorum* zamieścił Długosz, podając treść zapiski w języku łacińskim i polskim.

W rzeczywistości zamek zawsze pozostawał w rękach dzierżawców dóbr królewskich, tzw. tenentariuszy. Około roku 1420 Władysław Jagiełło dał Rytro Toporczykowi, Piotrowi z Pisarz. W posiadaniu jego potomków, którzy przyjęli nazwisko Ryterskich, zamek pozostawał do początku XVI w., kiedy jego administrowanie przejął Piotr Kmita (1477-1553), pan na Wiśniczu, jeden z najbogatszych i najbardziej wpływowych ludzi w Polsce. Zamek spłonął w niewyjaśnionych okolicznościach około połowy XVI w. Ostatni tenentariusz, zmarły w 1587 Stanisław Garnysz, podstoli Zygmunta Augusta, nie uczynił nic, aby przywrócić należyty stan obiektowi. Mury zamku były wówczas *stare, upadłe*, jak określił je w satyrze *Sąd niewieści*, wydanej w roku 1586 sekretarz Piotra Kmity, Marcin Bielski. Jednak tradycja miejscowa, nie wiedząc czemu, przypisuje zniszczenie warowni dopiero Jerzemu Rakoczemu (1657), chociaż zarówno źródła pisane, jak i archeologiczne wyraźnie wskazują na okres około połowy XVI stulecia.

Zamek powstawał stopniowo. Najpierw z miejscowego piaskowca postawiono cylindryczną wieżę, której pozostałości zachowały się do dzisiaj. Jej mury miały u podstawy 3 metry grubości, a otwór wejściowy znajdował się niemal 6 m powyżej poziomu dziedzińca. Pierwotnie do jej wnętrza można było dostać się po drabinie, a później, po wybudowaniu murów obronnych, z drewnianego ganku, który je obiegał od

wewnątrz. Początkowo wieżę otaczały jedynie drewniane umocnienia. Mur obronny, jak wspomniano, zbudowano później, nie zamykając go pod zachodem, gdzie zbocze jest najbardziej strome. Wjazd znajdował się wówczas w narożniku południowo-zachodnim. Różnicę poziomów progę bramy i dziedzińca niwelował pasaż z pochylnią, biegnący przy murze południowym. Zapewne po pożarze w XIV w. do zamku włączono fragment stoku od strony zachodniej. Wybudowano wtedy solidny mur osadzony w stropie skały, a nowo pozyskany obszar zasypano gruzem i zgliszczami. W miejscu dawnej bramy postawiono nową, a przedbramie utwardzono kamieniami. Na dziedzińcu tak jak dawniej prowadził pasaż z pochylnią. Postawiono też murowany budynek mieszkalny. W XV stuleciu i ten zamek strawił pożar. Archeolodzy natrafili na jego ślady – grubą warstwę spalenizny, którą później wraz z gruzem ponownie zniwelowano podwórzec. Zamek odbudowano zapewne w stylu późnogotyckim. Otaczał go mur obronny o nieregularnym obrysie, zbliżonym do wydłużonego trójkąta zaokrąglonego od wschodu. Od zachodu, w ciągu muru obronnego stał niewielki dwutraktowy budynek mieszkalny z otworami strzelniczymi skierowanymi w stronę Popradu, zaś od północy do muru przylegała wspomniana już cylindryczna wieża. W części wschodniej zamkniętej zaokrąglonym murem znajdowała się tzw. ostróża, z której ostrzeliwano przedpola zamku od strony podzamcza. W trakcie badań archeologicznych znaleziono tam fragment

lufy nieokreślonego typu broni palnej. Między wieżą a murem ostróża prawdopodobnie stały drewniane szopy. Tu też mogły znajdować się budynki kuchni. Od południowego wschodu do muru obwodowego dobudowano duży regularny budynek bramy wsparty od strony stoku czterema potężnymi przyporami, schodzącymi głęboko w dół zbocza. Monumentalne przypory były zarazem filarami drewnianej rampy, która prowadziła na przedbramie, oddzielone od progę głębokim przekopem. Z bramą przedbramie łączył most zwodzony. Nie natrafiono dotąd na studnię lub cysterne, nie wiadomo zatem w jaki sposób zaopatrywano obiekt w wodę. Zamek ten nie funkcjonował długo. Spłonął około połowy XVI stulecia. Nie został już odbudowany i pozostawiony sam sobie stopniowo niszczał. Jednak dzięki temu, że po pożarze nikt już w nim nie zamieszkał w warstwach pogorzeliśca zachowało się wiele przedmiotów z jego wyposażenia, m.in. komplet zawiasów i kłódka do bramy wjazdowej.

Miejscowi opowiadają, że w podziemiach zamku znajdują się skarby, których według jednej legendy strzeże bies przybierający postać koguta, zaś według innej duch dawnego zarządcy Marcinka, który wyrzuca złoto uczciwym i kamienie oszustom. Jest też oczywiście legenda o przejściu z zamku do Nawojowej. Czy w legendach tych jest ziarno prawdy mogą odpowiedzieć jedynie archeolodzy. Dzisiaj, dzięki pracom zabezpieczającym, ryterski zameczek coraz bardziej przypomina ten sprzed pożaru w XVI stuleciu.

Dolina Popradu z ruinami zamku na rycinie E. von Kronbacha z 1812 r. • Dolina Popradu so zrúcaninou hradu na vyobrazení od E. von Kronbacha z roku 1812 • The Poprad valley with castle ruins in E. von Kronbach's drawing from 1812

Z pohľadu ryterského hradu . . .

Keď v roku 1831 Žegota Pauli, vlastivedec a nestor poľskej etnografie, kráčajúc cestou uprostred najkrajšej krajiny zazrel pozostatky hradu v Rytre, napísal: *Sú situované na skalnatom vrchu, popod ktorý tečie šumiaci Poprad. Veža kruhová, dosť vysoká, vyčnieva spomedzi sutín; na spodku boli kedysi ťažké žaláre. Naokolo vidno stopy mocných stavieb, v múroch zarastených húštinou, ešte kde tu vidno stopy po vytesaných dverách a oknách. Ako sa zdá, tento hrad slúžil viac na obranu ako na prepych*³. Poloha hradu je skutočne čarovná. Kopcovitú vyvýšeninu, na ktorej bol postavený, obklopujú malebné zalesnené pahorky prevyšujúce hrad. Zo severu, a najmä zo západu úbočia strmo klesajú ku doline. Južný, miernejší svah, šikmo pretína cesta, ktorá vedie na hrad. Z východu sa kedysi v znížene sedlového tvaru, oddelenej od pevnosti priekopou, nachádzalo predhradie. Samotný hrad zaberá malý priestor na samom vrchole.

Nemecky znejúci názov – pôvodne sa písal *Ritter*, dáva tento objekt do súvisu s obdobím vlády Václava II., to znamená s prelomom 13. a 14. storočia. Avšak už kronikár Jan Długosz sa snažil dokázať jeho poľský pôvod konštatovaním, že tento názov priľnul k pevnosti približne v roku 1244, kedy sa tam prechodne usadili nemeckí lúpežní rytieri. Do dejín vstúpil hrad v časoch Vladislava I. Lokietka, keď v roku 1312 tento panovník povolil miestnym rehoľným sestrám klariskám výber da *prope castrum Ritter* (v blízkosti hradu Ritter), a v roku 1331 daroval mešťanom Sączu les *ultra Rither castrum*, čiže mimo hradu *Rither*. V *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, to znamená v *Knihe platov krakovskej diecézy*, Jan Długosz uvádza, že hrad bol vo vlastníctve Piotra Wydźgu, erbu Janina, od ktorého ho mal prevziať Lokietok. Piotr Wydźga bol neobyčajnou osobnosťou. Bol správcom súdeckého územia, okrem Rytra vlastnil ešte hrad Čorštyn (*Czorsztyń*) a Lemiesz. V istom momente svojho života sa rozhodol skončiť so svetským životom a vstúpil do rádu Najsvätejšej Panny Márie, všeobecne známeho pod názvom križiaci. Avšak kým sa tak stalo, Wydźga celé roky dobýval zlato v regióne Rytra a Łącka, a získaný drahý kov zakopával na horách. Keď zomieral, zanechal vraj u súdeckých klarisiek pokyny, ako nájsť poklad. Zverejnil ich kronikár Długosz v *Liber beneficiorum*, kde uviedol obsah záznamu v latinčine a v poľštine.

V skutočnosti bol hrad v rukách držiteľov - nájomcov kráľovského majetku (*lat. tenutarius*). Približne v roku 1420 Vladislav Jagiello daroval Rytro Toporczykowi, Petrovi z Pisarz. Hrad bol vo vlastníctve jeho potomkov, ktorí prijali meno Ryterský, do začiatku 16. storočia, kedy jeho správu prevzal Peter (*Piotr*) Kmita (1477-1553), pán Wiśniczký, jedna z najbohatších a najvplyvnejších osôb v Poľsku. Približne v polovici 16. storočia hrad zhorel za neobjasnených okolností. Posledný nájomca (*tenutarius*), Stanislav Garnysz, námestník stolníka (*podstoli*) kráľa Zygmunta Augusta, ktorý

zomrel v roku 1587 nepodnikol nič pre to, aby prinavrátil objektu nálezitý stav. Tajomník Petra Kmity, Marcin Bielski, v satire *Sąd niewieści* (*Ženský úsudok*) vydanej v roku 1586 napísal o hradných múroch Rytra, že sú *staré, schátrané*. Nevedno však, prečo miestna tradícia prisudzuje zničenie pevnosti až Jurajovi Rákocimu (1657), hoci rovnako písomné, ako aj archeologické pramene jasne uvádzajú obdobie okolo polovice 16. storočia.

Hrad vznikol postupne. Najprv postavili z

Dolina Popradu z ruinami zamku na rysunku Zygmunta Bogusza Stęczyńskiego, ok. roku 1845 • Dolina Popradu so zrúcaninou hradu na kresbe od Zygmunta Bogusza Stęczyńskiego, približne z roku 1845 • The Poprad valley with castle ruins in drawing by Zygmunt Bogusz Stęczyński, around 1845

miestneho pieskovca vežu cylindrického tvaru, ktorej pozostatky môžeme vidieť ešte aj dnes. Jej múry mali pri základoch trojmetrovú hrúbku a vchodový otvor sa nachádzal vo výške takmer 6 m nad úrovňou hradného nádvorja. Pôvodne sa bolo možné dostať do veže po rebríku, neskôr

pracovali na hrade, našli jeho stopy – s hrubou vrstvou zhoreniny, pomocou ktorej spolu so sutinami opäť vyrovnali nádvorie. Hrad, obnovený nepochybne v neskorogotickom slohu, obopínala hradba s nepravidelným pôdorysom, podobným predĺženému trojuholníku, zaokrúhlenému na

– z dreveného priedomia pri hradbe. Spočiatku ju obopínali drevené opevnenia, a až neskôr postavili v jej priamej blízkosti hradby, otvorené zo západnej strany, kde je svah najstrmší. Prístup sa vtedy nachádzal v juhozápadnom nároží. Rozdiel v úrovni prahu brány a nádvorja vyrovnávala pasáž s naklonenou rovinou, ktorá sa tiahla popri južnom múre. Zrejme po požiari v 14. storočí k hradu pripojili časť svahu zo západnej strany. Vtedy vybudovali riadne hradby zasadené v strope skaly, a získané nové územie zasypali sutinami a zvyškami zhorených stavieb. Na mieste dávnej brány postavili novú, a priestor pred bránou spevnili kamením. Na hradné nádvorie viedla, tak ako predtým, pasáž s naklonenou rovinou. Postavili tiež obytnú budovu. V 15. storočí hrad znova pohltil požiar. Archeológovia, ktorí už niekoľko rokov

východnej strane. Zo západnej strany sa v línii hradieb nachádzala dvojtraktová obytná budova s otvormi na strieľanie namierenými smerom k Popradu. Naďalej fungovala cylindrická veža priliehajúca k obvodovému múru. Vo východnej časti, ktorú uzatváral zaokrúhlený múr, sa nachádzala tzv. ostróža, ktorá slúžila na ostrelovanie predpolia hradu od strany podhradia. Počas archeologického výskumu tam našli úlomok strelnej zbrane neurčitého typu. Medzi vežou a múrom „ostróža“ pravdepodobne stáli drevené šopy. Tu sa tiež mohli nachádzať budovy patriace ku kuchyni. Z juhovýchodu pristavili k obvodovému múru veľkú pravidelnú budovu brány, podpretú zo strany svahu štyrmi mohutnými vzperami, ktoré sa zvažovali hlboko dolu do úbočia. Monumentálne podpory tvorili zároveň piliere drevenej rampy,

Góra zamkowa z pozostaściami zamku na fotografii J. Zajęczkowskiego, ok. 1900 • Hradný vrch s pozostatkami hradu na fotografii od J. Zajęczkowského, okolo roku 1900 • Castle hill with remnants of the castle in J. Zajęczkowski's photo, around 1900.

ktorá viedla k predbrániu, oddelenému od prahu hlbokou priekopou. Priestor pred bránou bol spojený s bránou pomocou padacieho mosta. Doteraz nebola objavená studňa či cisterna, nie je teda známe, akým spôsobom zásobovali hrad vodou. Tento hrad sa nevyužíval dlho. Vyhořel približne v polovici 16. storočia. Už ho neobnovili a ponechaný svojmu osudu postupne chátral. Avšak vďaka tomu, že po požiari už v ňom nikto nebýval, sa vo vrstvách zhoreniska zachovali mnohé predmety z jeho vybavenia, o. i. sada pántov a visací zámok ku hlavnej zámockej bráne.

Miestni rozprávajú, že sa v podzemí hradu nachádzajú poklady, ktoré podľa jednej legendy stráži čert (bes), ktorý sa zjavuje v podobe kohúta, a podľa inej duch dávneho správcu Marcinka, ktorý vyhazuje zlato pre pockivých a kamene pre podvodníkov. Samozrejme jestvuje aj legenda o priechode z hradu do obce Nawojowa. Či je na týchto legendách zrnko pravdy, môžu odpovedať jedine archeológovia. V súčasnosti, vďaka zabezpečujúcim prácam, hrad Ryty čoraz viac pripomína ten spred požiaru w 16. storočí.

Seen from the Ryty castle . . .

When in 1831 Żegota Pauli, a sightseer and senior of Polish ethnography, following the road among most beautiful country saw the remnants of the Ryty castle, he wrote: *They are situated on a rocky mountain, below which the swooshing Poprad River flows. A round tower, quite high, stands out among the ruins; on the slope there*

*once was a severe prison. All around one could see the remnants of sturdy buildings; here and there, traces of windows and doors can be seen in tree-grown walls. As it seems, this castle served more for defence than for luxury*¹. The location of the castle is in fact charming. A pile-shaped mountain on which it was built is surrounded by picturesque hills

Ruiny ryterskiego zamku od strony południowej na fotografii J. Zajęczkowskiego, ok. 1900 • Zrúcanina hradu v Ryti z južnej strany na fotografii od J. Zajęczkowského, okolo roku 1900 • Ruins of the Ryty castle from the south in J. Zajęczkowski's photo, around 1900

covered with forest. From the north, and especially from the west, the slopes fall abruptly down to the valley. A road to the castle leads through the southern, gentler slope. From the east, there once was a bailey in a saddle-like depression separated from the stronghold by a moat. The castle itself occupies small area on the very top.

A German-sounding name – originally written as Ritter, allows connecting this fortress with the period of reign of Waclaw II, that is the 13th/14th centuries transition. However, already Jan Długosz tried to prove its Polish origin claiming that the stronghold took that name about 1244, when German knights-robbers settled there for some time. The castle entered the stage of history in times of Władysław Łokietek, when the ruler allowed the Sisters of Saint Clare from Sącz to collect the tariff *proper castrum Ritter* (near the Ritter castle) in 1312, and granted a forest *ultra Rither castrum* (behind the Rither castle) to burghers of Sącz in 1331. In *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, i.e. *Book of beneficialities of the Kraków diocese*, Jan Długosz states that the castle was a property of Piotr Wydźga, of Janina coat-of-arms, from whom it was to be taken over by Łokietek. Piotr Wydźga was a very vivid character. He was starosta of Sącz and, apart from Rytro, he also owned the castles Czorsztyn and Lemiesz. At certain moment of his life he decided to quit the worldly life and joined the Order of Saint Mary, commonly known as the Teutonic Knights. However, before this happened, Wydźga had been digging up gold around Rytro and Sącz for many years and had buried the collected precious metal in the mountains. When he was dying, he reportedly left the instructions how to find the treasure to Sisters of Saint Claire in Sącz. Długosz published these instructions, in Latin and Polish, in his *Liber beneficiorum*.

In fact, the castle was held by the tenants of crown lands, the so called “tenentariusze” (Latin:

tenentarius). About 1420 Władysław Jagiełło gave Rytro to a member of the Toporczyk family, Piotr from Piszcz. His successors, who adopted the name Ryterski (“from Rytro”) kept the castle till early 16th century, when the administration was taken over by Piotr Kmita (1477-1553), owner of Wiśnicz, one of the richest and most influential people in Poland. The castle burned down in unexplained circumstances about mid-16th century. The last tenant, Stanisław Garnysz (died in 1587), podstoli (Latin: subdapifer) of Zygmunt August, did nothing to restore the castle to proper condition. Marcin Bielski, secretary of Piotr Kmita, in his 1586 satire “Sąd niewieści” described the walls of the Rytro castle as *old, fallen*. However, without any reason, a local tradition connects destruction of the castle only with Jerzy Rakoczy (1657) although written and archaeological sources both clearly point to the period about mid 16th century.

The castle was built gradually. First, a cylindrical tower was constructed from local sandstone. Its remains are preserved till today. Tower walls were 3 meters thick at the base, and the entrance was almost 6 m above the level of the courtyard. Originally, the tower could be reached through a ladder, and later through a wooden gallery from defensive wall. Initially, the tower was surrounded by timber fortifications, and it was only later that in direct vicinity was erected a defensive wall, open from the west where the slope is steepest. The entrance was situated in south-western corner at that time. The difference between the levels of gate and courtyard was eliminated by a passage with a ramp, running along the southern wall. Probably after the 14th-century fire, a part of the western slope was included into the castle. A solid wall was built, settled in the

Rekonstrukcja zamku wykonana w roku 1935 przez Jana Kantego Gumowskiego na zlecenie Ministerstwa Wojny • Rekonštrukcia hradu uskutočnená Janom Kante Gumowským v roku 1935 na zâkazku Ministerstva vojny • Reconstruction of the castle made in 1935 by Jan Kanty Gumowski for the Ministry of War

rock, and newly gained area was filled with debris and charred rubble. New gate was built at the place of the former, and the area next to it was paved. As it was before, to the castle’s courtyard led a gallery with a ramp. A stone residential building was also built. In the 15th century the castle was destroyed by fire. Archaeologists working in the castle for several years have discovered its traces – a thick layer of charred remains, which were used together with other debris to level the courtyard again. The castle, reconstructed most likely in late-Gothic style, was surrounded by a wall of irregular shape, resembling an elongated triangle rounded from the east. From the west, in the line of defensive walls there was a two-bay residential building with loopholes towards the Poprad. The tower, adjoining the perimeter wall, was still functioning. In the eastern part, closed by a rounded wall, was the so-called ostróza, from where the approaches to the castle from the bailey side could be taken under fire. In the course of excavations, a fragment of a barrel of unidentified firearm was discovered there. Most likely, between the tower and “ostróza’s” wall there were wooden sheds. Here could be located kitchen buildings, too. From the south-east, a large, regular gate building was added to the perimeter wall, supported from the slope side

by four huge buttresses, reaching far down the slope. The monumental buttresses served at the same time as pillars of a wooden ramp leading to the area in front of the gate, which was separated from the gate by a deep trench. This area was connected with the gate by a drawbridge. Neither well nor cistern have been discovered as yet, so we do not know how the castle was supplied with water. This castle did not last long. It burned down around mid-16th century. It was not rebuilt again and, neglected, gradually fell into ruin. However, thanks to the fact that nobody lived there after the fire, layers of charred debris preserved many objects of the equipment, like a set of hinges and a padlock to the main castle gate.

Local people use to tell stories about treasures hidden in the castle’s basements. According to one legend, the treasures are guarded by a devil appearing as a cock, while in another it is the ghost of former administrator Marcinek, who rewards the honest with gold and the frauds with stones. Of course, there is also a legend about a tunnel leading from the castle to Nawojowa. Only archaeologists can find out if there is a grain of truth in these stories. Today, thanks to the preservation works, the Rytro castle looks more and more like in times before the 16th-century fire.

Plany zamku – odręczny szkic S. Tomkowicza z roku 1893 oraz współczesny opracowany przez prowadzącego na zamku badania archeologiczne E. Dworaczyńskiego • Rozvrhnutie hradu – ručná kresba od S. Tomkowicza z roku 1893 a súčasné, vypracované E. Dworaczyńským, ktorý uskutočňuje archeologický výskum na hrade • Plans of the castle – hand drawn sketch by S. Tomkowicz from 1893 and present day plan edited by E. Dworaczyński who conducts archaeological investigations at the castle.

Widziane z ryterskiego zamku • Z pohľadu ryterského hradu • Seen from the Rytro castle

▲ Poprad u stóp góry z ruinami warowni • Pozostatki zámoc̄ku z vtáčej perspektívy • The Poprad at the foothills of the hill with the remains of the fortress

◀ Pozostałości zamczku z lotu ptaka • Pozostatki zámoc̄ku z vtáčej perspektívy • The remains of the castle - an aerial view

▲ Najstarsza budowla zamkowa – cylindryczna wieża, po zabiegach konserwatorskich • Najstaršia hradná budova – cylindrická veža po konzervátorských úkonoch • The oldest castle structure - a cylindrical tower, after renovation

▶ Widok na Rytro z murów zamkowych / Wieża widziana poprzez wnętrze „ostróza” • Pohľad na Rytro z hradieb / Záber na vežu cez interiér „ostróza” • The view of Rytro from the castle walls / The tower seen through the interior of the „ostróže”

54

▲ Znaleźiska przedmiotów metalowych: 1. – topór, 2.-3. – ostrogi, 4. – pugińał, 5. – kłódka do głównej bramy •
 Výber z nálezov kovových predmetov: 1. – topor, 2.-3. – ostrohy, 4. – dýka, 5. – visací zámok od hlavnej brány •
 Metal findings: 1. – a battle-axe, 2.-3. – spurs, 4. – dagger, 5. – padlock to the main gate

◀ Otwór strzelnicy w północnej ścianie budynku mieszkalnego / Schody we wnętrzu wieży • Otvor strelnice v severnom múre obytnej budovy / Schody vo veži • An embrasure in the northern wall of the residential building / The stairs inside the tower

55

Widziane z Pławeckiego zamku . . .

Już po stronie słowackiej, nad doliną Popradu, stoją pozostałości jednego z najstarszych zamków Szarisza – zamku zwanego po słowacku Plaveč, po polsku Pławiec, a po węgiersku Palosca. Otaczające je wzniesienia Beskidu Sądeckiego i Gór Lewockich tworzą wspaniałą oprawę dla całkiem dziś zaniedbanych ruin. Zaniedbanych przez ludzi, ale nie przez naturę – zieleń wdziera się w każdą możliwą szczelinę murów i porasta, to co już przykryła ziemia. Ta rozpanoszona roślinność sprawia, że miejsce to ma wiele uroku i mimo stanu budowli nie przygnębia.

Według tradycji nazwa zamku i położonej poniżej miejscowości pochodzi od Połowców, znanych też pod nazwą Kumanów, ałtajskiego plemienia, które węgierski król Bela IV osadził w XIII stuleciu w pasie pogranicza, by strzegli granic.

Pławiec był pierwotnie własnością królewską. Po raz pierwszy dokumenty wzmiankują go w roku 1269, kiedy – wspomniany wyżej – Bela IV wymienił go za inne posiadłości na Liptowie. Pławecką warownię wzniesiono u zbiegu dolin Torysy i Popradu, by strzegła brodu na Popradzie, przez który wiódł szlak do Polski.

W miejscu gotyckiego zamku, wybudowanego przez spiskiego rycerza Ditricha lub jego syna Arnolda, pierwotnie znajdowała się kamienna wieża, chociaż w tak ważnym strategicznie miejscu zapewne już w wieku XII musiała wznosić się jakaś, prawdopodobnie drewniana, strażnica. Przez krótki okres włości pławeckie znajdowały się w posiadaniu krakowskiego biskupa Jana Muskaty, który trzymał również niezbyt odległą Muszynę. Biskup wszedł w ich posiadanie w zamian za usługi oddane królowi Władysławowi V, znanemu u nas jako Wacław III. W latach 1323-1366 z woli królewskiej Pławiec pozostawał w rękach rodu Drugethów. Po bezpotomnej śmierci ostatniego z nich król Zygmunt

Luksemburski (1387-1437) przekazał pławeckie dobra wraz z warownią rodzinie Babeków. W 1449 zamek zajęli bracia czescy z Peterem Aksamitem na czele, którzy utrzymali się w nim aż do śmierci swego przywódcy w roku 1458. Wkrótce potem wygnał ich stamtąd Emeryk Zapolya, a król w dowód wdzięczności ofiarował mu zamek i przynależne doń majątki. W roku 1505 drogą wymiany właścicielem dóbr pławeckich został Michał Horvath z Łomnicy. Horvathowie, w rękach których zamek pozostawał do połowy wieku XIX, od nazwy posiadłości przyjęli nazwisko Paloczay. Kilkakrotnie przebudowywali zamek, by nadać mu charakter siedziby wygodnej i nadążającej za panującą modą. Najpierw zmienili zatem gotycki zamek w renesansowy pałac. W XVII stuleciu za Ferdynanda Paloczaya zmiany poszły tak daleko, że obiekt zatracił swój charakter obronny. Uratowało go to przed rozbiórką, jaką cesarz Karol VI zarządził w roku 1715 stosunku do wszystkich budowli o charakterze warownym. Kolejna przebudowa w roku 1830 naruszyła statykę murów w takim stopniu, iż ze względów bezpieczeństwa właściciele musieli ją opuścić. Porzucony zamek w roku 1856 strawił pożar. Rok później zmarł bezpotomnie ostatni z Horvathów-Paloczayów. Kolejni posiadacze dóbr nie byli zainteresowani odbudową spalonego obiektu. Od ponad 150 lat pozbawiony opieki zamek niszczeje. Prace renowacyjne podjęte w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku nie zahamowały tego procesu. Przerwano je zresztą z braku funduszy.

Najstarszym obiektem zamkowym była wieża mieszkalna o wymiarach 9 x 8 m, zbudowana na szczycie góry, której mury osiągały około 3 m grubości. Została ona wchłonięta przez zabudowę renesansową, podobnie jak zamek gotycki. Dwukondygnacyjny pałac renesansowy zbudowano na planie prostokąta

Pozostałości zamku, rysunek V. Myszkowskiego z roku 1885 • Pozostatky hradu, kresba od V. Myszkovského z roku 1885 • Remnants of the castle, drawing by V. Myszkovsky from 1885

z pólokrąglymi basztami w narożach. Opis z roku 1644 podaje, że założenie składało się z wieży, nowego pałacu ze skrzydłem reprezentacyjnym, domem pańskim i kuchnią, oraz z kapliczki, starego pałacu i dwóch baszt: okrągłej oraz półkolistej, które flankowały wjazd do wnętrza założenia. Pod zamkiem znajdował się folwark, tzw. majer.

Jeszcze na przełomie XIX i XX wieku zamek wyglądał imponująco, choć nie było już dachów. Mury pałacu przeprute wysokimi oknami zachowały się do

pełnej wysokości, zaś na jednej z baszt przetrwały resztki renesansowej attyki. Jednak po osunięciu się wielkiego fragmentu ściany pałacu zamek stracił swoją charakterystyczną sylwetkę. Dzisiaj wśród bujnej zieleni sterczą niewielkie partie murów, nad którymi dominują pozostałości dwóch pólokrągłych narożników pałacu z wielkimi otworami okiennymi. Czy ich osunięcie jest tylko kwestią czasu? Miejmy nadzieję, że nie.

Z pohľadu plavečského hradu . . .

Už na slovenskej strane, nad údolím Popradu, stoja pozostatky jedného z najstarších šarišských hradov, nazývaného po slovensky Plaveč, po poľsky Pławiec, a po maďarsky Palosca. Kopce Sądeckého Beskydu a Levočských vrchov, ktoré ich obklopujú, nádherne rámujú v dnešnej dobe úplne zanedbanú zrúcaninu. Zanedbané ľudmi, ale nie prírodou – zeleň vniká do každej štrbiny v múroch a zakrýva to, čo už prikryla zem. Toto rozbuštené rastlinstvo spôsobuje, že je toto miesto neobvyčajne čarovné a napriek stavu hradiska nepôsobí depresívne.

Podľa tradície sa názov hradu a obce ktorá sa nachádza nižšie, odvodzuje od altajského kmeňa Polovcov (Plavcov), známych tiež pod názvom Kumáni, ktorých uhorský kráľ Bela IV. usídlil v 13. storočí v páse pohraničia, aby strážili hranice.

Plaveč bol pôvodne kráľovský majetok. Prvá zmienka o tejto obci v historických prameňoch pochádza z roku 1269, kedy ju Bela IV. vymenil za iné majetky na Liptove. Hrad postavili na strategicky dôležitom mieste, kde sa zbiehajú doliny Torusy

Ruiny zámku na fotografii z počiatku XX w • Zrúcanina hradu na fotografii zo začiatku 20. stor. • Castle ruins in early 20th century photo

a Popradu, aby strážil brod na Poprade, cez ktorý viedla cesta do Poľska.

Na mieste gotického hradu, ktorý dal vybudovať rytier Dietrich zo Spiša alebo jeho syn Arnold, sa pôvodne nachádzala kamenná veža, hoci na takom strategicky dôležitom mieste sa zaiste už v 12. storočí musela týčiť nejaká, pravdepodobne drevená, strážna veža. Počas krátkeho obdobia boli plavečské usadlosti majetkom krakovského biskupa Jana Muskate, ktorý mal v držbe tiež neďalekú Muszynu. Biskup ich nadobudol výmenou za zásluhy pre kráľa Vladislava V., u nás známeho ako Václav III. V rokoch 1323-1366 na prianie kráľa bol Plaveč v rukách rodu Drugethovcov. Po vymretí rodu dal kráľ Žigmund Luxemburský (1387-1437) plavečské majetky spolu s pevnosťou do držby Bebekovcom. Roku 1449 sa hradu zmocnili bratříci na čele s vodcom Petrom Aksamitom, ktorí ho mali vo svojej moci až do jeho smrti v roku 1458. Krátko na to Imrich Zápoľský (Zapolya) vyhnal bratříkov z hradu, a kráľ mu na dôkaz vďaky daroval hrad a k nemu patriace majetky. Roku 1505 sa prostredníctvom výmeny stal vlastníkom plavečských majetkov Michal Horváth z Lomnice. Horváthovci, vo vlastníctve ktorých bol hrad do polovice 19. storočia, sa podľa mena usadlosti začali písať Paloczayovci. Niekoľkokrát vykonali rozsiahlejšie stavebné úpravy hradu, aby mu dodali charakter pohodlného sídla podľa súčasnej módy. Najprv zmenili gotický hrad na renesančný palác, a v 17. storočí, za vlády Ferdinanda Paloczaya, zašli stavebné úpravy tak ďaleko, že hrad stratil svoj obranný charakter. Toto ho zachránilo pred zbúraním v zmysle nariadenia cisára Karola VI. z roku 1715 o demolácii všetkých stavieb, ktoré mali charakter obrannej pevnosti. Avšak pri ďalších stavebných úpravách z roku 1830 bola narušená statika múrov natoľko, že Paloczayovci

museli hrad z bezpečnostných dôvodov opustiť. Roku 1856 opustený hrad postihol ničivý požiar, v nasledujúcom roku zomrel bez potomkov posledný z Horváthovcov-Paloczayovcov. Noví majitelia neprejavili záujem o rekonštrukciu zhoršeného objektu. Viac ako 150 rokov hrad, o ktorý sa nikto nestaral, chátral. Renovačné práce, začaté v sedemdesiatych rokoch minulého storočia, tento proces nezastavili. Nakoniec ich aj tak museli prerušiť kvôli nedostatku finančných prostriedkov.

Najstarším hradným objektom bola obytná veža s rozmermi 9 x 8 m, vybudovaná na najvyššom mieste vrchu, ktorej múry dosahovali približne trojmetrovú hrúbku. Bola pohľtená renesančnou zástavbou, podobne ako gotický hrad. Dvojposchodový renesančný palác postavili na pôdoryse obdĺžnika s polkruhovými baštami v nárožiach. Opis z roku 1644 udáva, že komplex

pozostával z veže, nového paláca, v ktorom sa nachádzali reprezentačné krídlo, panský dom aj kuchyňa, z kaplnky, starého paláca a dvoch bášť: kruhovej a polkruhovej, ktoré flankovali prístup do hradu. Pod hradom sa nachádzal veľkostatok, tzv. majer.

Ešte na prelome 19. a 20. storočia vyzeral hrad imponujúco, hoci už mu chýbali strechy. Múry paláca rozpárané vysokými oknami sa zachovali v plnej výške, a na jednej z bášť sa zachovali zvyšky renesančnej atiky. V 20. storočí, po tom, ako sa zrútila veľká časť palácovej steny, prišiel o svoju charakteristickú siluetu. V dnešnej dobe vyčnievajú spomedzi bujnej zelene nevelké úseky múrov, nad ktorými čnejú pozostatky dvoch polkruhových nároží paláca s typickými veľkými okennými otvormi. Je ich zrútenie iba otázkou času? Dúfajme, že nie.

Seen from the Plaveč castle . . .

Already on the Slovak side, by the Poprad valley, stand the remnants of one of the oldest castles in Szarisz – called Plaveč in Slovak, Pławiec in Polish and Palosca in Hungarian. Surrounding hills of Beskid Sądecki and Góry Lewockie form a magnificent setting for the now totally forgotten ruins. Neglected by people, but not by nature – verdure penetrates every possible crack in walls and sprouts on what got covered by soil. The

vegetation gives the place lot of charm in spite of depressing condition of the buildings.

According to tradition, the castle and locality beneath it owe their name to the Kipchaks (Polish: Połowcy), known also as the Cumans, an Altai tribe which Hungarian king Bela IV settled in the 13th century in the borderlands to protect the frontier.

Plaveč was initially a royal property. The first mention about this place comes from 1269,

Ruiny pałacu w latach 60. XX wieku • Zrúcanina paláca v 60. rokoch 20. storočia • Ruins of mansion in the 1960's

when Bela IV exchanged it for other estates in the Liptów region. The castle was erected in strategically important place, at the intersection of the Torysa and Poprad valleys, to protect the ford on the Poprad River on the route to Poland.

Initially, a stone tower was standing in the place where later a knight from Szepes named Ditrich, or his son Arnold, founded a Gothic castle. However, in a place of such a great strategic importance, some fortifications, most likely wooden, must have probably been standing already in the 12th century. For a short time the Plaveč estates were in the hands of Kraków's bishop Jan Muskata, who owned nearby Muszyna too. The bishop gained these lands in reward for the services he rendered to king Władysław V, known in Poland as Waclaw III. In the years 1323-1366, of king's will, Plaveč remained in the hands of the Drugeth family. After heirless death of the last of them, king Zygmunt Luksemburski (1387-1437) granted the Plaveč estates together with the stronghold to the Babeks. In 1499 the castle was captured by The Bohemian Brothers led by Peter Aksamit. They managed to keep it till the death of their leader in 1458. Shortly after, The Brothers were driven away by Emeryk Zapolya, to whom the castle and surrounding lands were offered by the king as a token of gratitude. In 1505, as a result of exchange, the Plaveč estates became a property of Michał Horvath from Łomnica. The Horvaths, who kept the castle till mid-19th

century, took the name Paloczay after the estate. They rebuilt the castle several times, to give it the character of a comfortable residence in step with current trends. First, they changed the Gothic castle into a Renaissance palace, and in the 17th century transformations became so thorough that the castle lost its defensive character. This saved it from the demolition ordered by the emperor Karol for all fortified buildings in 1715. However, another reconstruction in 1830 affected the walls' statics to a degree so high that the Paloczys

had to leave the castle for safety reasons. The abandoned castle was destroyed by fire in 1856, and one year later the last of Horvaths-Paloczays died heirless. New owners were not interested in the reconstruction of burned down buildings. Left

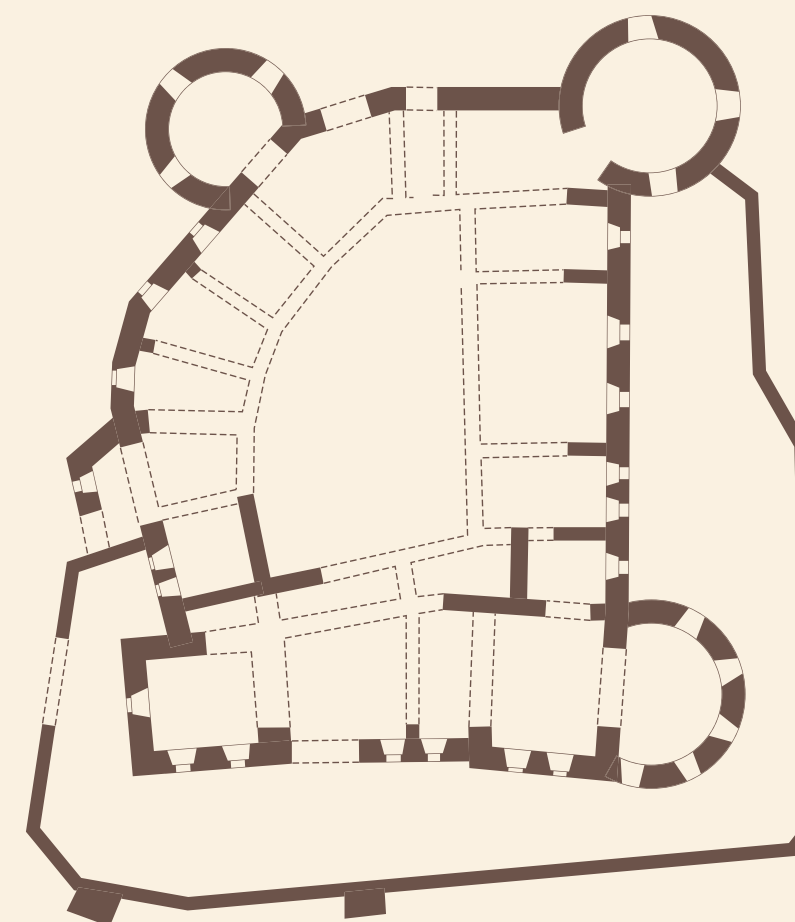
Most na Popradzie z ruinami zamku w głębi, początek XX wieku • Most na Poprade so zrúcaninou hradu v pozadí, začiatok 20. storočia • Bridge on the Poprad with castle ruins in the background, early 20th century; Ruiny zamku • Zrúcanina hradu • Castle ruins

without care, the castle has been deteriorating for over 150 years. Renovation works undertaken in the 1970's did not stop this process. They must have been interrupted due to lack of funding anyway.

The castle's oldest feature was a tower house of dimensions 9 x 8 m, with walls almost 3 m thick, built on the top of the mountain. It was incorporated into the Renaissance buildings, similarly to the Gothic castle. Two-storey Renaissance palace was designed as a rectangle with semi-round towers in the corners. According to the description from 1644 the complex consisted of the tower house, the new palace (including a presentable wing, the owner's house and kitchen), a small chapel, old palace and two

towers: round and semi-circular, which flanked the entrance to the castle. At the foot of the castle there was a grange, the so-called majer.

The castle still looked impressive at the 19th/20th centuries transition, although the roofs were already ruined. The palace's walls, with high windows, were preserved to their full height, and one of the towers was still crowned with the remnants of a Renaissance attic. In the 20th century, after the collapse of a large fragment of the wall, the palace lost its characteristic silhouette. Today, small parts of the walls stand out among lush verdure, overlooked by the remnants of the palace's two semicircular corners, with characteristic, big window openings. Is their fall only a matter of time? Let's hope not...

Plan zamku vykreslený na podstavie rysunku V. Myszkovského z roku 1885
Rozvrhnutie hradu nakreslené na základe kresby od V. Myszkovského z roku 1885
Plan of the castle sketched after V. Myszkovsky's drawing from 1885

Widziane z pławckiego zamku • Z pohľadu plavečského hradu • Seen from the Plaveč castle

Zamek z lotu ptaka • Hrad z Vtáčej perspektívy • The castle - a aerial view

Ruiny zamku • Zrúcanina hradu • The ruins of the castle

◀ *Spowite mgłą ruiny zamku z kościołem św. Małgorzaty Antiocheńskiej w Pławcu • Hmlou zahalená zrúcanina hradu s kostolom sv. Margaréty z Antiochie v Plavči • The ruins of the castle and St. Margaret's of Antioch Church in Plaveč veiled in mist*

▲ *Zamek we mgle • Hrad v hmlie • The castle in the mist*

Jedna z baszt pałacu • Jedna z bášť paláca • One of the castle towers

Mury zamku odslonięte w czasie badań archeologicznych • Múry hradu objavené počas archeologického výskumu. • Castle walls uncovered during archaeological investigations

Kafel znaleziony w czasie badań na zamku • Kachlica objavená počas výskumu na hrade • A tile discovered during the investigations at the castle

Widziane z kamenieckiego zamku . . .

Gdy patrzy się na kameniecki zamek od strony wsi trzeba wysoko podnieść głowę do góry. Pozostałości murów zbudowanych z drobnego, już poszarzałego wapienia, które rysują się na tle nieba, nie wskazują na jego ogrom, a jest to drugie co wielkości założenie zamkowe na Słowacji, choć trudno to sobie teraz wyobrazić. Warownia zajmowała dwa sąsiednie skalne wypiętrzenia połączone wąskim grzebieniem oraz rozległe obniżenie poniżej. Od północy, gdzie dojście jest bardzo łagodne, zamek chroniły wał i fosa. Kamienny zamek na nagiej skale musiał sprawiać wrażenie monolitu. W okresie swojej świetności Kamenica zwana po węgiersku Tarkő wyglądała na pewno imponująco. Dzisiaj to miejsce dostarcza przede wszystkim cudownych widoków. Z niższego wypiętrzenia niemal nie widać współczesnej zabudowy i jak okiem sięgnąć rozciągają się bezлюдne, zielone przestrzenie z osiedlami mającymi na horyzoncie.

W źródłach pisanych zamek jest wymieniony po raz pierwszy w roku 1306 jako *castrum Thorkou*. Sama nazwa jest jednak starsza. W dokumencie z roku 1270 określono nią teren łowiecki władców węgierskich sięgający aż do granic Polski. Prawdopodobnie znajdował się tam wówczas jakiś obiekt mieszkalny, w którym zatrzymywał się król, gdyż najbliższy szaryski zamek leży zbyt daleko.

Król Stefan V (1270-1272) podarował dobra kamenieckie synom saskiego rycerza Detricha. W wyniku kilkakrotnych wymian pomiędzy spadkobiercami Detricha a innego saskiego rycerza, Rüdigera, w roku 1296 Kamenicę i Červenecę przejęli synowie Rikolfa I – Kokosz i Jan. Od nich wywodzą się słynne rody Berzeviczych i Tarczayów, których losy niejednokrotnie spletały się z historią Polski. Kamenica aż do połowy XVI stulecia pozostawała w rękach tych ostatnich. W roku

1438 zamek, w czasie walk o tron węgierski, na krótko zajęli zwolennicy królowej Elżbiety. Z kolei w roku 1456 próbowali go zdobyć wojska braci czeskich, których atak udało się jednak odeprzeć. W roku 1532 Dorota Banffyova wdowa po Mikołaju Tarczayu, który poległ w bitwie pod Mohaczem (1526), musiała oddać zamek Hieronimowi Łaskiemu. Pełniący godność żupana komitatu spiskiego Łaski władał nim do roku 1540, kiedy to dzięki małżeństwu Doroty z Maciejem Loboockim, wnukiem Łaskiego, powrócił do Tarczayów. Ostatnią właścicielką Kamenicy, a zarazem ostatnią z rodu, była Anna, żona Jerzego Drugheta z Humennego, który w czasie powstań antyhabsburskich stanął po stronie Zapolyów. Zwycięskie wojska habsburskie przystąpiły do oblężenia zamku, wówczas już o anachronicznym systemie umocnień. Ostrzelany działami sprowadzonymi ze Zborowa, Szarysza i Lewoczy został zdobyty 16 lipca 1556 roku. Majętności Anny wraz ze zrujnowanym zamkiem dostały się stronnikom Maksymiliana Habsburga – rodzinie Dessewffych. Nowi właściciele zrezygnowali z odbudowy obiektu, który powoli rozsypywał się. W 1816 roku kolejni posiadacze – Tahyowie zburzyli stojące jeszcze mury, zaś pozyskany w ten sposób kamień wykorzystali na postawienie olejarni w pobliskiej Lučce, przyspieszając całkowitą ruinę obiektu.

Najstarsze zabudowania zamkowe znajdują się na wyższym, zachodnim wypiętrzeniu. Stała tu murowana okrągła wieża wysoka na 4-5 pięter i dwutraktowy budynek mieszkalny wzniesiony prawdopodobnie w stylu gotyckim. Otaczały je mury obronne wybudowane na planie nieregularnego trójkąta. Po roku 1275 zamek poszerzono o wschodnie wypiętrzenie, gdzie stanął kolejny obiekt mieszkalny włączony w ciąg murów

obronnych, który to gmach przebudowano w dobie renesansu. W zachodniej części dziedzińca wykuto w skale cysternę – jej zapadlisko jest widoczne jeszcze dzisiaj. Doprowadzano doń wodę rurami z miejsca zwanego „pańska studnia”. Zamek nie miał zresztą problemów z wodą, bowiem źródła, czynne również obecnie, znajdowały się w pobliżu wałów. W czasach wojen husyckich od zachodu i wschodu wzniesiono wał ziemny, na którym w XVI stuleciu wybudowano nowy pierścień wałów oraz trzy bastiony murowane i jeden ziemny.

Łącząca dwa „stożki” część, która opada około 12 m poniżej wyniesień, chroniły mury obronne,

jeszcze częściowo zachowane. Mur od strony południowej „trzymał” ponadto kilkumetrowe gliniane nasypy wyrównujące powierzchnię dziedzińca. Do północnej części muru obronnego w czasach późnego średniowiecza przystawiono podkowiastą basztę, która mogła pełnić funkcję barbakanu strzegącego wjazdu do zamku. Poniżej warowni znajdowały się dwa, a może nawet trzy ufortyfikowane podzamcza (istnienie tzw. drugiego nie jest jednoznacznie potwierdzone). Pierwsze z nich rozłożyło się na terasie położonej poniżej zamku od północnego wschodu. Otaczały go umocnienia z dwiema basztami – wielokątną i okrągłą. Tzw. trzecie, bardzo rozległe, znajdowało się w obniżeniu między wschodnim wierzchołkiem

grzbietu z zabudową zamkową, a kolejnym, niższym odeń skalnym wypiętrzeniem. Miało 157 metrów długości i 43 szerokości. Od północy chronił je potężny mur obronny, na końcach którego wybudowano baszty. Od strony południowej nie było umocnień, gdyż skuteczną zaporą był bardzo stromy stok.

Dostęp do całego założenia od północnego wschodu i północy utrudniała: fosa głęboka na 5 metrów i szeroka na 21 oraz wał zewnętrzny, którego szerokość korony dochodzi dzisiaj w niektórych miejscach do 4,5 m.

W ruinach znaleziono szereg przedmiotów m.in. z połączonego brązu, brązu i miedzi (okucia

księgi, aplikacje, sprzączki, okucia końców pasa, guzy, zapinki, pierścienie, podstawę świecznika lub kielicha), ołowiu (kule, paciorki, krzyżyk, ozdobne nity, plomby) oraz żelaza (gwoździe, skoble, klucze, noże, sprzączki, fragmenty ostróg, siekiery, czekan, kule działa, podkowy).

Pisząc o kamenieckim zamku, koniecznie trzeba wspomnieć o wzruszającej historii, której – według legendy – był on świadkiem. Chodzi o nieszczęśliwą miłość syna właściciela i wieśniaczki, pięknej i dobrej Helenki. Na drodze ich szczęścia stanął bezwzględny ojciec. Zakochany, ale bezwolny panicz, musiał poślubić równą mu pochodzeniem córkę sąsiada, a Helence pozostały jedynie łzy i wspomnienia.

Pozostałości zamku na rycinie z gazety Vasárnapi Ujság, rok 1864 • Pozostatki hradu na vyobrazení z novin Vasárnapi Ujság z roku 1864 • Remnants of the castle in drawing published by newspaper Vasárnapi Ujság in 1864

Kasztel w Kamenicy, w głębi z ruiny zamku na rycinie z gazety Vasárnapi Ujság, rok 1864 • Pevnosť v Kamenicy, v pozadí zrúcanina hradu na vyobrazení z novin Vasárnapi Ujság z roku 1864 • „Kasztel” in Kamenica, with the castle ruins in the background. Drawing in newspaper Vasárnapi Ujság from 1864

Z pohľadu kamenického hradu...

Keď hľadáte na kamenický hrad zo strany dediny, musíte vysoko zdvihnúť hlavu. Pozostatky múrov postavených z drobného, dnes už zosiveného vápenca, ktoré sa črtajú na pozadí neba, ničím nenaznačujú jeho ohromné rozmery. Hoci je to z hľadiska veľkosti druhý hradný komplex na Slovensku, je ťažké si to teraz predstaviť. Pevnosť zaberala dve susediace skalné bralá spojené pretiahnutým hrebeňom a rozľahlú zničeninu, ktorá sa nachádza nižšie. Na severnej strane, kde je prístup veľmi mierny, bol hrad chránený valom a priekopou. Kamenný hrad na holom brale musel vzbudzovať dojem monolitu. V období svojej slávy vyzerala Kamenica, ktorej maďarské meno bolo Tarkö, určite imponujúco. V dnešnej dobe toto miesto poskytuje predovšetkým nádherný výhľad. Z nižšieho brala takmer nevidno súčasnú zástavbu a kam až oko dovidí, rozprestierajú sa neobývané, zelené priestranstvá s osídlenými miestami, ktoré sa nejasne črtajú na horizonte.

V písomných prameňoch sa hrad poprvýkrát spomína v roku 1306 ako *castrum Thorkou*. Samotný názov Kamenica je ale starší. Roku 1270 sa spomína ako lovný revír uhorských panovníkov siahajúci až ku hraniciam s Poľskom. Pravdepodobne sa vtedy v Kamenici nachádzal nejaký objekt, kde sa uchýlil kráľ po poľovačke, keďže najbližší - šarišský - hrad sa nachádzal príliš ďaleko.

Kráľ Štefan V. (1270-1272) daroval kamenické majetky synom saského rytiera Detricha. Dôsledkom niekoľkonásobných výmen medzi Dietrichovými dedičmi a dedičmi iného saského rytiera – Rüdigerera, v roku 1296 si Kamenicu a Červenicu rozdelili synovia Rikolfa I. – Kokoš a Ján. Od nich pochádzajú slávne rody Berzeviczovcov (*Brezovických*) a Tarczayovcov (*Torysských*), ktorých osudy sa neraz splietali s poľskými dejinami. Kamenica bola až do polovice 16. storočia v rukách posledných menovaných. Roku

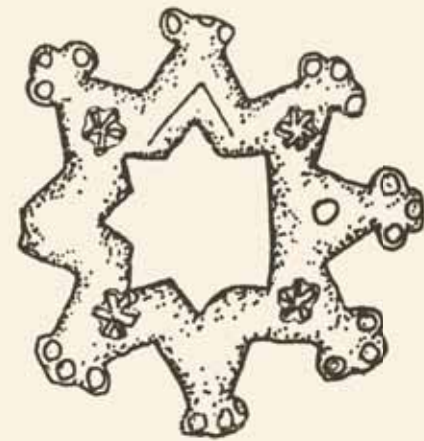
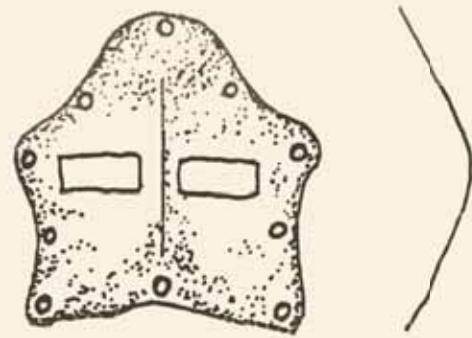
Diváld Kornél, 1905

Góra z pozostaťami zamku na fotografii Kornela Divalda z roku 1905 • Vrch s pozostatkami hradu na fotografii od Kornela Divalda z roku 1905 • Mountain with castle ruins on Kornel Divald's photo from 1905

1438 sa hradu, počas bojov o uhorský trón, na krátky čas zmocnili prívrženci kráľovnej Alžbety. V roku 1456 sa ho pokúšali dobyť bratrické vojská, ale ich útok sa podarilo odraziť. Roku 1532 musela vdova po Mikulášovi Tarczayovi, ktorý padol v bitke pod Moháčom (1526), Dorota Bánffyová, odovzdať hrad Jeremiášovi Laskému. Laský, ktorý mal postavenie župana spišského komitátu, ho mal v držbe do roku 1540, kedy sa vďaka manželstvu Doroty s Matejom Lobočným, vnukom Laského, vrátil do rúk Tarczayovcov. Poslednou majiteľkou hradu Kamenica, a zároveň poslednou z rodu, bola Anna Tarczay, manželka Juraja Drugheta z Humenného, ktorý sa počas sprisahania proti Habsburgom pridol na stranu Zápoľovcov. Víťazné habsburské vojská začali obliehanie hradu, ktorý mal už vtedy zastaraný

vznikla ďalšia obytná budova, tvoriaca zároveň obranný múr. V západnej časti nádvorja hradu vysekali do skaly cisternu na pitnú vodu, ktorej zapadnuté pozostatky sú viditeľné ešte dnes. Mimo chodom, hrad nemal problémy s prísunom vody, pretože okrem cisterny, do ktorej privádzali vodu vodovodom z miesta nazývaného „panské studne“, v blízkosti valu sa nachádzali studničky, ktoré sú funkčné až doteraz. V časoch husitských vojen postavili zo západu a východu zemné valy, na ktorých v 16. storočí vybudovali nový obranný prstenec a tri murované a jeden zemný rondel.

Časť, spájajúca dva „kužele“, klesajúca približne 12 m pod vyvýšeninu, chráni čiastočne zachované hradby. Z južnej strany múr podopieral niekoľkokometrové, hlinené násypy, vyrovnávajúce povrch nádvorja. Najmladším prvkom opevnenia

system opevnení. Hrad bol dobytý 16. júla 1556 v dôsledku ostrelovania z diel dovezených zo Zborova, Šariša a Levoče. Annine majetky spolu so zničeným hradom získali stúpeni Maximiliána Habsburga – rodina Dessewffy. Noví majitelia upustili od rekonštrukcie objektu, ktorý sa vplyvom času pomaly rozpadával, a ďalší vlastníci – Tahyovci – v roku 1816 zbúrali ešte zachovalé hradby, a materiál z múrov, ktorý takto získali, použili na výstavbu liehovaru v neďalekej Lúčke, čím urýchlili úplnú skazu objektu.

Najstaršia zástavba hradu sa nachádza na vyššom, západnom brehu. Bola tu murovaná kruhová veža s výškou 4-5 poschodí a dvutraktová obytná budova postavená pravdepodobne v gotickom slohu. Bola obkolesená hradbami vybudovanými na pôdoryse nepravidelného trojuholníka. Po roku 1275 hrad rozšírili o východnú časť, kde

bola bašta v tvare podkovy pristavená k severnej časti hradieb v neskorom stredoveku. Nie je vylúčené, že plnila funkciu barbakánu, ktorý strážil prístup do hradu. Nižšie pod hradom sa nachádzali dva, dokonca možno aj tri fortifikované predhradie. Avšak existencia tzv. druhého nie je jednoznačne potvrdená. Prvé podhradie sa nachádzalo na nižšie terase na severnej a východnej strane hradného jadra. Bolo ohradené hradbami s dvomi baštami – mnohouhlovou a oblou. Tzv. tretie, veľmi rozľahlé, sa nachádzalo v sedle medzi východným vrchlom hraného bradla a ďalším, nižším od neho, skalným vrcholom. Na dĺžku meralo 157 metrov a na šírku 43 m. Zo severu ho chránili mohutné hradby, na koncoch ktorých pravdepodobne postavili bašty. Z južnej strany tvoril účinnú prekážku veľmi strmý svah a neboli tam opevnenia. Celú severovýchodnú a severnú časť hradu na vonkajšej strane chránila

Miedziana aplikacja oraz brązowa zapinka znalezione w ruinach zamku w Kamenicy • Medená aplikácia a bronzová zápinka, ktoré sa našli v ruinách hradu • Brass appliqué and bronze brooch discovered in castle ruins

priekopa s hĺbkou 5 metrov a širokou 21 m a vonkajší val, ktorého šírka koruny sa na niektorých miestach v dnešnej dobe blíži k 4,5 m.

V zrúcaninách hradu našli celý rad predmetov o. i. z pozláteného bronzu, bronzu a mede (knižné kovanie, aplikácie, pracky, kovanie zakončení opasku, gombíky, zápinky, prstene, podstavec svietnika alebo kalicha), z olova (gule, korálky, krížik, ozdobné nity, plomby) a zo železa (klince, petlice, kľúče, nože, pracky, úlomky ostrôh, sekery, krompáč, delové gule, podkovy).

V súvislosti s Kamenickým hradom nesmieme zabudnúť na dojemný príbeh, ktorého bol - podľa legendy - svedkom. Je to príbeh nešťastnej lásky syna hradného pána a krásnej a dobrej dedičanky, Helenky. Na ceste k ich šťastiu stál neľútostný otec. Zaľúbený, ale bezmocný mládenec z panského rodu si musel vziať za ženu susedovu dcéru, ktorá sa mu vyrovnala pôvodom, a Helenke ostali jedine oči pre plač a spomienky.

Seen from the Kamenica castle . . .

When you look at the Kamenica castle from the village, you have to lift your head high up. The remnants of the walls built of fine, today greyish, pieces of limestone, seen against the sky, do not reflect its real size, but it is the second largest castle complex in Slovakia, although now it is hard to imagine. The stronghold occupied two neighbouring rocks joined by a narrow crest and a vast depression below. From the north, where the approach is very gentle, the castle was protected by a wall and a moat. Stone castle on a bare rock must have seemed to be a monolith. In its heyday, Kamenica – called Tarkö in Hungarian – must have looked impressive. Today, the place offers, first of all, magnificent views. Looking from the lower rock, contemporary buildings are almost invisible and as far as the eye can reach stretches uninhabited, green expanse, with settlements looming on the horizon.

For the first time, the castle was mentioned in written sources in 1306 as *castrum Thorkou*. The name Kamenica itself is older though. In 1270 it is mentioned as a hunting area of Hungarian rulers, stretching as far as the Polish border. Most probably, there existed some kind of building in Kamenica at that time, as the closest castle in Sáros area was situated too far away.

King Stefan V (1270-1272) gave Kamenica to the sons of Saxon knight named Detrich. As a result of multiple exchanges between the heirs of Detrich and the successors of Rudiger (another Saxon knight), in 1296 Kamenica and Červenica passed to Kokoš and Jan – sons of Rikolf I. They gave origin to the famous families of Berzeviczis and Traczays, whose fates more than once intertwined

with the history of Poland. Kamenica remained in the Tarcsays' hands till mid-16th century. In 1438, during the struggles for the Hungarian throne, the castle was taken for a short time by the supporters of Queen Elžbieta (Elisabeth). Then, in 1456, The Bohemian Brothers tried to capture the castle, but their attack was repelled. In 1532 Dorota Bánffy, the widow of Mikolaj Tarczay killed in the Battle of Mohács in 1526, had to give back the castle to Hieronim Łaski. Łaski, who performed the function of zupan of Szepes County, governed the castle till 1540, when it returned to the Tarczays' hands thanks to Dorota's marriage with Maciej Lobočki, Łaski's grandson. The last owner of Kamenica, and at the same time the last of the family, was Anna, wife of Jerzy Drughet from Humenne who supported the Zapolyas during anti-Habsburg rebellions. Victorious Habsburg troops besieged the castle, whose fortifications were already very outdated at that time. Bombarded by cannons brought from Zborów, Szarisz and Lewocza, the castle

Naparstek • Náprstok • Thimble

was captured on the 16th of July 1556. Anna's properties, together with the ruined castle, fell into the hands of the supporters of Maximilian Habsburg – the Dessewffy family. New owners did not undertake the reconstruction of the castle, which started to deteriorate with time. In 1816, the next owners, the Tahays, demolished defensive walls and used the acquired stone to build an oil mill in nearby Lučka, thus speeding up a total ruin of the castle.

The oldest castle buildings are located on the higher, western rock. Here stood a stone round tower 4-5 storey high and a two-bay residential building erected most likely in the Gothic style. These were surrounded by defensive walls on a plan of irregular triangle. After 1275 the castle expanded to the eastern rock, where another residential building was erected and incorporated in the line of defensive walls. It was rebuilt in the Renaissance period. In the western part of the courtyard a water cistern was cut in the rock. A depression marking that place can be seen till today. The castle had no problems with water supply anyway. Apart from the cistern filled through the pipes from beneath the castle, from the place called "the master's well", there were also springs near the walls. They function also today. During the period of the Hussite Wars, earthen ramparts were added from the west and east, upon which a new ring of walls, three stone and one earthen bastion were built in the 16th century.

The part that joined the two "cones", situated about 12 m beneath the rocks, was protected by defensive walls partially preserved till today. From the south, there was a retaining wall "supporting" several meters thick earthen embankments which levelled the courtyard. The youngest element of the fortifications was a horseshoe-shape tower

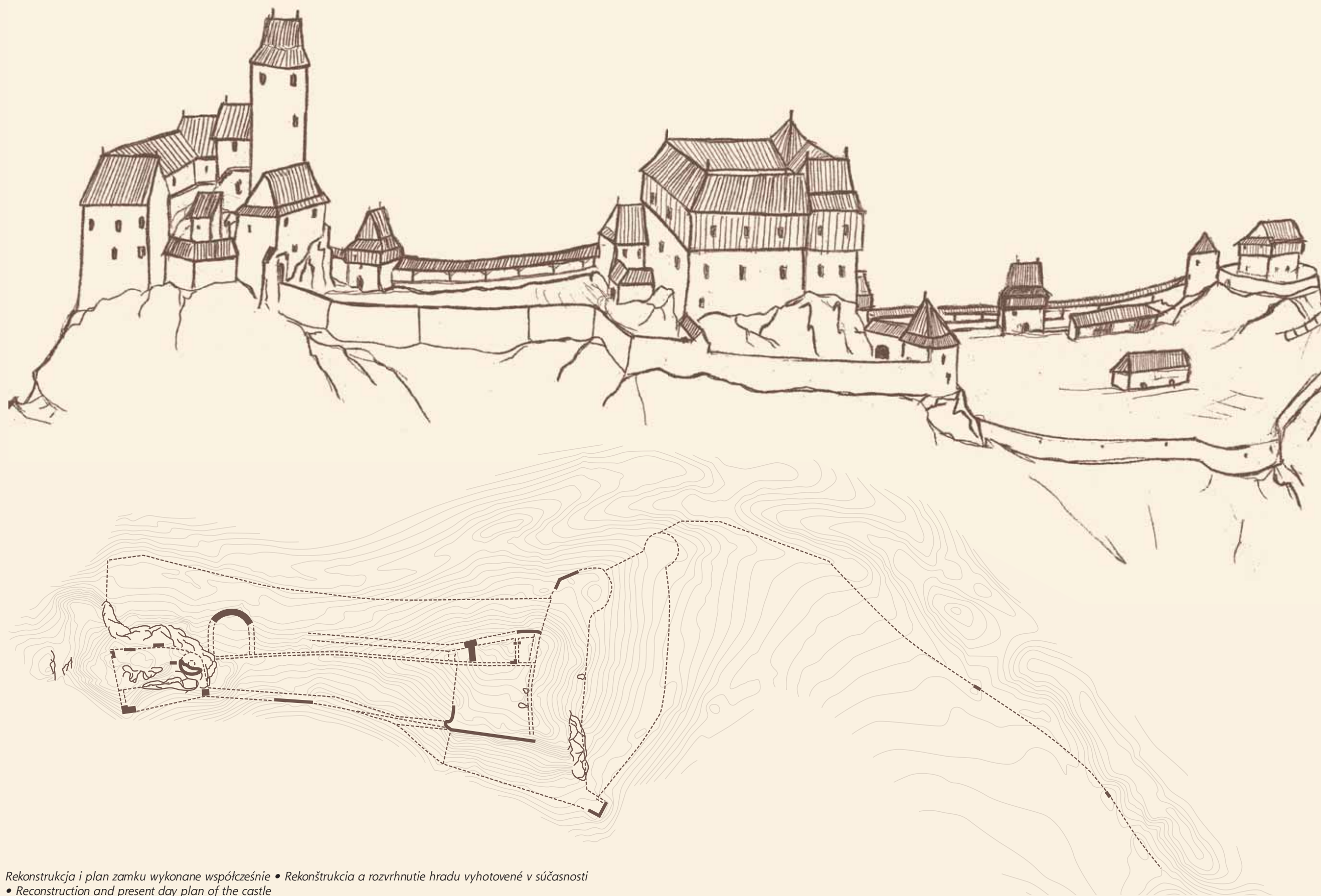
added to the northern part of defensive walls in late Middle Ages. It cannot be excluded that it served as a barbican protecting the entrance to the castle. Beneath the stronghold there were two, or perhaps even three fortified baileys. However, the existence of the so-called "second" one has not been unequivocally proven. The first bailey was located on a terrace situated below the castle from the north-east. It was surrounded with a defensive wall with two towers – polygonal and round. The so-called third bailey, very extensive, was situated in a depression between the eastern peak of the crest and another, lower rocky peak. It was 157 m long and 43 m wide. From the north, it was protected by a huge defensive wall with towers at the ends. From the south, very steep slopes provided an effective barrier and no fortifications were constructed there. From the north-east and north, the access to the castle was closed by a moat 5 m deep and 21 m wide, and an outer rampart whose crown is in some places 4.5 m wide even today.

The castle's ruins have yielded a number of artefacts, including those made of gilt bronze, bronze and copper (book fittings, appliqués, buckles, belt fittings, bosses, brooches, rings, a base of a chalice or candlestick), lead (balls, beads, a cross, decorative rivets, seals) and iron (nails, staples, keys, knives, clasps, fragments of spurs, axes, war hammer, cannon balls, horseshoes).

When writing about the Kamenica castle, one must mention a moving story which, according to a legend, it witnessed. It is about unhappy love of the owner's son and a peasant girl, beautiful and kind Helena. Ruthless father got in the way of their happiness and forced the young master, in love but passive, to marry one of his equals – the neighbour's daughter. Helena was left with only tears and memories.

Fagmenty naczýň • Části nádob • Vessel fragments

Rekonstrukcja i plan zamku wykonane wspólnie • Rekonstrukcia a rozvrhnutie hradu vyhotovené v súčasnosti
• Reconstruction and present day plan of the castle

Widziane z kamenieckiego zamku • Z pohľadu kamenického hradu • Seen from the Kamenica castle

Zamek z lotu ptaka • Hrad z vtáčej perspektívy • The castle - an aerial view

Widok na zamek z Kamenicy oraz z Lučky • Pohľad na hrad z Kamenice a susednej Lúčky • The castle as seen from Kamenica and neighbouring Lučka

Pozostałości murów w zachodniej części zamku • Pozostatky zástavby v západnej, najstaršej časti hradu • The remains of the building development in the western, oldest part of the castle

Pozostałości murów we wschodniej części zamku • Zvyšky hradieb vo východnej časti hradu • The remnants of the walls in the eastern part of the castle

„Zabawy na kamenickim zamku” – coroczny festyn organizowany na zamku w Kamenicy • „Hry na Kamenickom hrade” – každoročná slávnosť organizovaná na hrade v Kamenici • “Entertainment at the Kamenica castle” – yearly festive organized at the Kamenica castle

Ułamki naczyń znalezione w czasie badań archeologicznych • Črepy nádob nájdené počas archeologického výskumu • Pottery shards discovered during archaeological investigations

Przypisy / Poznámky pod čiarou / Annotations:

- 1 Robert de Jong – prezydent międzynarodowego komitetu Ogródów Historycznych i Krajobrazu Kulturowego ICOMOS-IFLA. • Robert de Jong – prezident Medzinárodného výboru pre historické záhrady a kultúrny krajinný obraz ICOMOS-IFLA. • Robert de Jong – president of the International Committee of Historic Gardens ICOMOS-IFLA.
- 2 A.G., Muszyna. Przyjaciół ludu, Leszno 1837, nr 3/42, s. 329. • A.G. Muszyna, Przyjaciół ludu, Leszno 1837, č. 3/42, s. 329. • A.G. Muszyna, Przyjaciół ludu, Leszno 1837, no 3/42, p. 329.
- 3 Ż. Pauli, *Wyimki z podróży po Galicji w r. 1831*, Rozmaitości 1835. • Ż. Pauli, *Wyimki z podróży po Galicji w r. 1831*, Rozmaitości, 1835 • Ż. Pauli, *Wyimki z podróży po Galicji w r. 1831*, Rozmaitości 1835

Źródła rycin / Zdroje ilustrácií / The Source of Illustrations:

Wstęp

- s. 6: Andrees allgemeiner Handatlas, wyd. 4, Übersichtskarte von Österreich-Ungarn, Bielefeld und Leipzig 1899, s. 59-60

Muszyna

- s. 10: Przyjaciół Ludu 1837, nr 42/3, s. 329
 - s. 11: Z. B. Stęczyński, Pieniny i Tatry : zbiór 80 malowniczych widoków, Kraków 1860, s. 115
 - s. 12: Materiały do architektury polskiej, t. 1, Wieś i miasteczko, Warszawa 1616, ryc. 149, s. 55
 - s. 13: N. Orda, Teka różnych krajów nr 38, Muzeum Narodowe, Kraków
 - s. 14: Poczłtówka wydana ok. 1915 roku przez J. Getzlera z Muszyny, zbiory Almanachu Muszyny
 - s. 15: Poczłtówka (karta pocztowa) wydana przed rokiem 1905, według fotografii I. Zajęcłkowskiego jun. z Krosna, wykonana w Zakładzie światłodruku we Lwowie, zbiory Almanachu Muszyny
 - s. 16: Poczłtówka (karta korespondencyjna) z obiegu pocztowego z roku 1901, wydana przez A. Kaczyńskiego z Krynicy, zbiory Almanachu Muszyny
 - s. 17, 18: zbiory archiwalne Muzeum Państwa Muszyńskiego w Muszynie
 - s. 19-21, 32 rysunki zabytków: E. Pohorska-Kleja, J. Małocha
 - s. 23: plan wykreślony na podstawie oprac. przez B. Chudzińską
- Zdjęcia: T. Ogórek, M. Poznański, Sz. Seweryn, B. Chudzińska

Rybro

- S 40: E. von Kronbach, Tableaux d'une partie du Royaume de Galicis..., [Sanok 1820]
 - s. 41: Stęczyński, Pieniny i Tatry : zbiór 80 malowniczych widoków, Kraków 1860, s. 18
 - s. 42, 43: J. Zajęcłkowski, fotografie za: S. Tomkowicz, Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego, wyd. P i T. Łopatkiewiczowie, t. 2, Kraków 2007, s. 603, 604
 - s. 44: G. Leńczyk, Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski, oprac. S. Kołodzijski, Kraków 1983, s. 96, ryc. 5
 - s. 44: E. Dworaczyński, Zamek Rybro świetle badań archeologicznych [w:] Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego, Muszyna 2010, s. 57
 - s. 45: szkic planu za: S. Tomkowicz, Inwentarz zabytków powiatu sądeckiego, wyd. P i T. Łopatkiewiczowie, t. 1, Kraków 2007, s. 192
 - s. 45: plan zamku oprac. E. Dworaczyński
- Zdjęcia: T. Ogórek, M. Poznański, Sz. Seweryn

Plaveč

- s. 58, 59, 62: V. Myszkovsky, rysunek i plan zamku, z oryginału przechowywanego w: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
 - s. 60-62: za: Plaveč – publikácia vydaná pri príležitosti 740. výročia od prvej písomnej zmienky o obci 1269-2009, Plaveč 2009, s. 7, 32, 33, 52
- Zdjęcia: T. Ogórek, M. Poznański, P. Roth

Kamenica

- s. 78: Vasárnapi Ujság, nr 22 z 29. 05. 1864, s. 204 oraz nr 23 z 5. 06. 1864, s. 217, Pest
 - s. 79: Kornel Divald, fotografia, 1905, zbiory prywatne
 - s. 80: B. Tomášová, Nálezy šperkov z hradu Kamenica, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2001, Nitra 2002, obr. 144, s. 352
 - s. 84: rekonstrukcja zamku za: www.hornatorysa.com/images/historia/podobakamenica
 - s. 84: plan zamku oprac. M. Matejka, M. Šimkovic
 - s. 97: rysunki zabytków za: P. Roth, M. Soják, Nálezy zo stredovekych hradov, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2000, Nitra 2001, obr. 97. s. 292
- Zdjęcia: T. Ogórek, M. Poznański

Publikacja współfinansowana przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz z budżetu państwa za pośrednictwem Euroregionu „Tatry” w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczypospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013

Tekst: Barbara Chudzińska

Tłumaczenia: TO! Dobra Intelktualne – język słowacki, Piotr Godlewski, TO! Dobra Intelktualne – język angielski

Opracowanie graficzne i skład komputerowy: Agencja Wydawnicza WiT s.c.

ISBN 978-83-930969-1-6

Copyright © Miasto i Gmina Uzdrowiskowa Muszyna 2010

Egzemplarz bezpłatny

Publikacja współfinansowana przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz z budżetu państwa za pośrednictwem Euroregionu „Tatry” w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczypospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013

Egzemplarz bezpłatny